

GÁL ÉVA

„Lejáratás” és „bomlasztás”

A Kádár kori állambiztonság esete
Szalai Sándorral

Ebben az írásban egy fordított ügynök-ügyről lesz szó. A történet főszereplője nem olyan ember, akiről utólag kiderült, hogy besúgójelentéseket írt ismerőseiről, barátairól, rokonairól a titkosrendőrségnek, hanem olyan, akit hazug módon a rendőrség hozott ügynökhírbe.

Szalai Sándor szociológus professzor ügyére Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedésének” kutatása közben bukkantam. Szalait ugyanis, aki ellen az államvédelmisek már 1956 végétől kezdve nyomoztak az ötvenhatos forradalom alatti és utáni „ellenséges tevékenysége” miatt, 1957 novemberében kapcsolatba akarták hozni a Méreiék rovására írt „Hungaricus”-üggyel.¹ Ennek állambiztonsági iratai között ütköztem bele azokba a belüleges tervekbe és machinációkba, amelyek Szalai kompromittálására, „lejáratására” irányultak. A „lejáratás” kifejezést maguk az államvédelmisek használták (idézőjel nélkül) – akaratlanul elismerve ezzel, hogy az ép erkölcsi érzékű társadalom számára elítélendő dolog politikai rendőrségi besúgónak lenni. A „lejáratás” és az ennek segítségével elérhető „bomlasztás” azokban az időkben kedvelt módszerük volt.² A remélt közvetlen haszon mellett talán az a – feltehetően tudat alatti – vágy is fűtötte őket, hogy így álljanak bosszút ellenfeleiken a lelepleződött hálózati személyeiket sújtó megvetésért.

Szalai Sándor (1912–1983) a háború után a *Szociáldemokrata Párt* (SZDP) egyik vezető személyisége volt, majd a hazai tudományos életben is fontos szerepet töltött be, mint a budapesti bölcsészkar 1946 és 1950 közti szociológia-professzora, a *Magyar Tudományos Akadémia* tagja és általában a modern szociológia hazai úttörője, nemzetközi hírű és hatású művelője. Az alábbiakban azonban sorsfordulóiban gazdag életének csak 1956 és 1970 közti szakaszát tárgyalom, s ennek is csak azt a vonatkozását, hogy a forradalom utáni megtorlást teljes gőzzel szorgalmazó és végrehajtó politikai rendőrség miképpen „foglalkozott” vele. Tudni kell azonban, hogy már korábban, 1956 előtt is „kiérdemelte” az *Államvédelmi Hatóság* figyelmét: 1950 júniusában több más, korábban baloldalinak számító szociáldemokratával együtt letartóztatták, majd ugyanazon év november–decemberében az úgynevezett Szakasits-perben koholt vádak alapján, titkos

1 A „Hungaricus”-ügyről ld. *Gál Éva*: Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”. In: *Évkönyv*. XVI. 2009. Kádárizmus – mélyfúrások. Szerk. Tischler János. Bp. 2009. 9–74.

2 Ld. erről részletesen többek közt: *Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Bp. 2008. 168–170.

tárgyaláson életfogytiglani börtönre ítélték. Az 1953-as, első Nagy Imre-kormány által megindított rehabilitálási eljárás folyamán, amelyet azonban Rákosi és bűntársai minden eszközzel szabotáltak, igen későn, az utolsók közt, 1956 tavaszán – csaknem hatévi börtön után – engedték szabadon.

Addigi élettörténete dióhéjban a következő: Budapesten született egy jó módú, művelt, szociáldemokrata érzelmű ügyvéd fiaként. Egyetemi tanulmányait 1930-tól kezdve előbb Németországban, majd 1933-tól Svájcban végezte. 1934-ben Zürichben szerzett doktorátust. 1935-ben visszaköltözött Budapestre. Itt előbb a *Népszava* cikkírójaként, majd a *Pester Lloyd* – akkor még konzervatív liberális – német nyelvű napilap munkatársaként, 1939-től pedig a *Dante Könyvkiadó* irodalmi és tudományos lektoraként dolgozott. Közben egy ideig a Reuters hírszolgálati irodát és a *Times* című angol napilapot is tudósította. 1945 elejétől, miután a munkaszolgálatot (a hírhedt bori munkatábort) élve megúsza, az újjáalakult SZDP központi titkárságán a külpolitikai és nemzetiségügyi osztályt vezette. 1946-ban szociáldemokrata kezdeményezésre kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára tanszékvezető egyetemi tanárnak. Ezzel kezdődött Szalai Sándor máig ható tudományos szerepe a modern szociológia hazai egyetemi oktatásának megszervezésében és szociológusok nemzedékeinek kinevelésében.

Az új professzor első ténykedései közé tartozott, hogy megszervezze a Társadalomtudományi (Szociológiai) Intézetet, amely azután az akkori bölcsészkaron az újdonság erejével ható kiváló, sikeres intézménnyé fejlődött. Szalai arra törekedett, hogy a legtehetségesebb hallgatókat toborozza össze, bármiféle megkülönböztetés nélkül. Így aztán a pezsgő tudományos és oktató munka színhelyévé vált Szalai-intézetben a legváltozatosabb társadalmi és kulturális hátterű, legkülönbözőbb világnézetű hallgatók és fiatal oktatók kerültek össze. Akadt köztük jobboldali színezetű polgári liberális, meggyőződéses kommunista, vallásos katolikus, erősen nemzeti érzelmű volt ludovikás katonatiszt és paraszti származású, vidékről frissen felkerült tudásszomjas fiatalember. Szalai tudatosan törekedett a teljes tudományos és világnézeti nyitottságra, igen fontosnak tartotta a nyílt, szabad, alkotó vitákat. Hallgatóitól megkövetelte az alapos, intenzív tanulást, a magyar és idegen nyelvű szakirodalom rendszeres olvasását és feldolgozását. A rendszeres intézeti napokon az élénk szakmai viták mellett olvasmány-beszámolók is elhangzottak. Havonta teadélutánra hívta meg hallgatóit lakására, ahol kötetlen baráti beszélgetésekre nyílt alkalom.

A magas színvonalú munkát elősegítette, hogy a professzor olyan intézeti könyvtárat hozott létre – beszerelve a Nyugaton megjelent újabb tudományos munkákat is –, amelynek az egész karon csodájára jártak. Az intézet egykori könyvtárosának visszaemlékezése szerint naponta 5–10 új könyv érkezett külföldről, ami az akkori viszonyok közt teljesen szokatlan volt. Szalai „minden nyelven, minden szakmából nagyon széles látókörrel tudta kiválasztani a jelentős könyveket”.³

3 „Szociológiáról akkor már szó sem volt, Szalairól sem...” Hazay Lujzával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 14(1988) 3. sz. 56.

Szalai Sándor az egykori hallgatók csaknem négy évtizeddel későbbi visszaemlékezései szerint tanítványainak egyéni, emberi problémáival is sokat törődött, némi fizetéssel járó intézeti megbízásokat adott nekik, állásokat szerzett a leginkább rászorulóknak, és amíg tehetett, védelmezte őket a kívülről jövő politikai támadások ellen (például a ludovikás katonatiszti múltja miatt támadott Perjés Gézát, vagy a jobboldali liberális Harsányi Jánost, aki azután 1950-ben elmenekült az előretörő sztálinista diktatúra elől, majd 1994-ben berkeleyi professzorként közgazdasági Nobel-díjat kapott).

„A Szalai-órák mindegyike élményt jelentett. Egyrészt óriási távlatnyitogatóásával, másrészt Szalai rendkívül szellemes előadásmódja miatt. Minden óráján tömve voltak a tantermek, a szemináriumok.” A tananyagban „először a polgári szociológia alapjait vettük át, ehhez olvastatott, úgyhogy szükségképpen háttérben maradt a marxizmus” – emlékezett ezekre az időkre 1982-ben Perjés Géza.⁴

Szalai Sándor egyéniségét és egyetemi működésének jelentőségét egy másik volt tanítvány, Mihályi Gábor így foglalta össze: „Rendkívül tehetséges, nagy tudású, széles látókörű embernek tartottam, tartom ma is. Remek pedagógus volt, nemcsak azért, mert élvezetes, színes előadásokat tartott”, hanem azért is, mert „az a jófajta pedagógus volt, aki nem a maga tanainak büvkörébe vonja tanítványait [...], hanem inspiratív hatású. [...] Szalai elévülhetetlen érdeme, hogy azonnal szélesre tárta a kapukat a modern szociológia előtt, és akik ma vezető szociológusok, Szalaitól indulva [...] igazi, széles látókörű szociológusokká lehettek.”⁵

Szalai Sándor 1948-ban a *Magyar Tudományos Akadémia* levelező tagja lett, s tagságát az Akadémia 1949-es, politikai szempontú „átszervezések” is megtarthatta.⁶ A politikai klíma változása, a nyílt sztálinista diktatúra erősödése azonban hamarosan véget vetett a professzor tudományos és egyetemi oktató tevékenységének. A bölcsészkar Szociológiai Intézetet előbb fokozatosan elszorvasztották, majd megszüntették. A marxista-leninista világmagyarázat hegemoniájába nem fért bele a modern szociológia: ezt a tudományágat – a Szovjetunió példáját e téren is követve – kártékony, burzsoá ideológiának minősítették. Végül magát a szociológia tanárát is hatékonyan kiiktatták a magyar tudományos életből: bebörtönözték.

Ezt megelőzőleg Szalai – egyetemi tevékenységével párhuzamosan – tovább működött az SZDP értelmiségi szekciójában. Ez időben Horváth Zoltánnal és

4 „Szalaiban a pedagógia Erőszá munkált...” Perjés Gézával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 13(1987) 10. sz. 77–87.

5 „A Szalai-intézet bázis volt...” Mihályi Gáborral beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 13(1987) 11. sz. 111–112. Az idézettekén kívül felhasználtam még Tóth Pál Péter interjút Szita Margittal (Iskoláim. Interjú Szita Margittal. Készítette: Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 12[1986] 10. sz. 20–32.) és Rezső Margittal („Szalai játszotta a professzort...” Dr. Rezső Margittal beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 13[1987] 9. sz. 67–75.).

6 *Pótv János*: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle* 36(1994) 79–110.; *Huszár Tibor*: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Bp. 1995.

Vajda Imrével együtt az úgynevezett baloldali szociáldemokraták közé számított, és mint ilyen, szerepet játszott a kommunista párttal 1948-ban történt egyesítés előkészítésében. Valójában azonban itt nem „a két munkáspárt egyesülése”, „a munkásegység helyreállítása” történt, hanem a szociáldemokrata párt teljes beolvasztása, megsemmisítése, amit hamarosan követett nemcsak a „jobboldali”, hanem az összes szociáldemokraták üldözése, börtönbe zárása, esetenként meggyilkolása is. Vajon mi indította Szalait arra, hogy részt vegyen ebben az „egyesülési” komédiában, holott 1945-ös és 1946-os (ma másolatban az *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában* őrzött, 1950-es koncepció peréhez összegyűjtött) SZDP-iratokból⁷ kiviláglik, hogy nagyon is átlátta a kommunisták uralmi törekvéseit és cselvetéseit. Az általam megismert dokumentumok alapján ezt nem sikerült megtudnom (igaz, nem is tűztem ki célul Szalai teljes élettörténetének felderítését). Pedig annak idején egyetemi berkekben körbejárt Szalainak az a mondása, hogy „a szociáldemokrata párt kupleráj, a kommunista párt kaszárnya; ha a kettő között kell választanom, a kuplerájt választom”. Mivel nem valószínű, hogy Szalai megváltoztatta volna egyébként egész életében következetesen vallott nézeteit, elképzelhető, hogy úgy ítélte meg: az akkori helyzetben nem lehet megakadályozni a szociáldemokrata párt lenyelését a kommunisták által. A realitás valóban ez volt, de az „egyesüléssel” kapcsolatos állásfoglalását az ehhez nem asszisztáló más szociáldemokraták soha nem tudták neki megbocsátani.

Az 1950 november–decemberében lezajlott koncepció Szakasits-per iratait 1959-ben, illetve 1970-ben Kádár János kezdeményezésére ugyanúgy megsemmisítették, mint a többi koncepció perét. Ez a megsemmisítés azzal a képmutató indoklással történt, hogy az iratok sok valótlan állítást tartalmaznak vezető elvtársakról. A valódi szándék nyilvánvalóan a sokakat – nem utolsósorban Kádár Jánost is – kompromittáló, a koncepció eljárásokban játszott szerepüket leplező dokumentumok eltüntetése volt. A perről (amelynek elsőrendű vádlottja Szakasits Árpád, másodrendű vádlottja Marosán György volt, Szalai Sándorra pedig az ötödrendű vádlott szerepét osztották ki), és amelyben az ítéleteket brutális verésekkel, fenyegetésekkel és változatos kínzásokkal kicsikart „vallomások” alapján hozták, majd az embertelen börtönviszonyok közt töltött évekről egykorú írásos dokumentumok híján az áldozatok szóbeli és írásbeli visszaemlékezéseiből tudunk. De az utókor szerencséjére, a diktatúra balszerencséjére fennmaradt 1954–1956. évi perújrafelvételi iratok maguk is fényt vetnek a sztálinista rezsिम módszereire.

Szalai Sándornak a börtönből való kiengedésére és ítélete semmissé nyilvánítására vonatkozó dokumentumok között megtalálhatók például 1954 októbe-

⁷ A Szalai ellen 1958-ban nyomozó egyik buzgó államvédelmis tiszt még a koncepció periratok 1959. évi megsemmisítése előtt kigyűjtött belőlük olyan 1945–1947. évi iratokat, amelyekkel annak idején Szalai kémtevékenységét akarták bizonyítani. Ezért maradtak meg ezek a dokumentumok. Szalai perújrafelvételi iratai: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.9. V-143389.

rében lefolytatott kihallgatásának iratai. Ekkor nyilván a Nagy Imre-kormány által elrendelt rehabilitációs eljárás keretében vették elő kénytelen-kelletlen az ügyét. De „referense”, Farkas Miklós államvédelmis főhadnagy ugyanúgy a kémkedést és a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedést akarta rábizonyítani, mint aminek vádjával 1950-ben elítélték. Bizonyítékul ugyanazokat a hamis vallomásokat jelölte meg, amelyeket kínzásokkal csikartak ki. A kéziratban fennmaradt 1954. október 27-ei kihallgatási terv szerint például a kihallgatás célja: „leleplezni Szalai Sándort, mint aki az amerikaiak részére anyagokat adott ki”. Amikor pedig további másfél év múlva, 1956. március 28-án Piros László államvédelmi altábornagy, belügyminiszternek mégiscsak alá kellett írnia a Szalai Sándor büntetésének félbeszakítására vonatkozó határozatot, az elítéltnak még két nyilatkozatot kellett aláírnia. Az egyik szerint: „A Belügyminisztériummal szemben semmilyen követelésem nincs.” A másik szerint a „letartóztatásom és elítéltetésem során tapasztaltokról, hallottokról és látottokról hivatalos szervek felszólítása nélkül nem teszek említést. Tudatában vagyok annak, hogy e nyilatkozatban foglaltak megszegése államtitkok megsértését jelentí”, a megfelelő büntetőjogi következményekkel.

A Belügyminisztérium (BM) vizsgálati osztálya végül április 9-ei jelentésében beismerte, hogy „Szalai Sándor ügyében a kémkedés és szervezkedés büntette nem bizonyítható”, annak idején csak akkor tett beismerő vallomást, amikor „súlyosan tetteleg bántalmazták”. Ezért javasolták a perújrafelvételi tárgyalást.

Szalai csak az ítélet 1956. június 15-én történt megsemmisítése után kapta vissza akadémiai levelező tagságát és egyetemi tanári állását. Szociológiai tan-zékének újjászervezésére így alig néhány hónapja maradt: az ötvenhatos forradalom után újra kegyvesztett lett.

Kísérletek Szalai letartóztatására

A forradalom alatt Szalai Sándor lelkesen támogatta az *Egyetemi Forradalmi Diákbizottságot*, s igen aktív tagja volt a *Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottságának*.⁸ „Bűnös tevékenységét” a Művelődésügyi Minisztérium 1957. június 19-én kiadott, Szigeti József miniszterhelyettes által aláírt fegyelmi határozata⁹ így fogalmazta meg:

„Szalai Sándor a Magyar Tudományos Akadémia ún. Nemzeti Bizottságában vezető szerepet játszott. Nagy aktivitással részt vett a Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottsága nevében készített 1956. október 30-i felhívás kibocsátásában, ami az ellenforradalom szovjetellenes szellemét hirdette, és a Magyar Tudományos Akadémia november 3-i értekezletén tartott beszámolója az ellenforradalom összes szólamainak megnyilvánulása volt.

8 Szalai 1956-os akadémiai tevékenységéről: *Póty János*: 1956 az Akadémián. *Történelmi Szemle* 48(2006) 53–89.

9 ÁBTL 3.2.2. T-9738/2, 80/9. Fegyelmi határozat, 1957. jún. 19.

Aktív szerepe volt továbbá abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnökségét kiegészítsék. [...] Része volt abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjainak, köztük reakciós háborús bűnösöknek pénzszegeket folyósítsanak.

Az egyetemen is segítette az ellenforradalom szellemének erősödését. Így kari üléseken – még január 3-án is – tiltakozott az ellenforradalmi bűncselekmények gyanúja miatt eszközölt letartóztatások ellen, és az egyetemi autonómia törvény fő céljának az állami (tehát a népi demokratikus állam részéről jövő) beavatkozásokkal szemben a szükséges védelmet jelölte meg.”

A fegyelmi határozat értelmében azonnali hatállyal elbocsátották egyetemi tanári állásából. De az államvédelmi hatóság már korábban megindította ellene a nyomozást, miután az *Egyetemi Forradalmi Diákbizottság* első közt letartóztatott tagjai 1956 végi és 1957 eleji kihallgatásaikon sok „terhelő adatot” közöltek róla.

Jambrik István főhadnagy, a BM II/5-e (a Politikai Nyomozó Főosztályának a „belső reakció elleni harcra” alakított *osztályán* belül a „revizionistákkal” foglalkozó *alosztály*) nyomozója már 1957 márciusában javaslatot tett Szalai Sándor megfigyelésére. Az ugyanitt működő Matéka Sándor hadnagy – főként a június 19-ei fegyelmi határozat állításait ismételve – július elején azt javasolta, hogy Szalait vegyék őrizetbe, internálják, majd indítsanak ellene bűnvádi eljárást.¹⁰ Ezek a javaslatok nem érték el céljukat – hogy mi lehetett ennek magyarázata, arra később visszatérek. Mindenesetre 1957 folyamán már több beszerzett ügynöktől kértek róla jelentéseket. Közülük a Szalairól nyitott figyelő („F”) dossziében 1957-ből „Sipos”, „Kántor Natasa” és „Hamvas Judit” fedőnevű ügynökök jelentései találhatóak.¹¹

„Hamvas” Szalairól szóló első (november 18-án írt) jelentésében¹² merült fel először az az információ, hogy a volt egyetemi tanár részt vesz a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezésében, és ugyanitt szerepel először vele kapcsolatban Mérei Ferenc, Horváth Zoltán, Litván György neve, mint akikkel barátságban van. „Hamvas” szerint egyébként Szalai nézetei „szélsőségesen jobboldaliak”, „izzóan gyűlöli a proletárdiktatúrát”. E jelentés alapján Geréb Sándor főhadnagy¹³ már november 25-én utasította Jambrikot, hogy derítse fel Szalai 1956. októberi–novemberi tevékenységén kívül jelenlegi kapcsolatait is,

10 Uo. T-9738/1, 11. Javaslat, 1957. márc. 2.; uo. 15. Javaslat, 1957. júl. 8.

11 Uo. 12–13., 14., 16–17., 18–19.; ÁBTL 3.1.5. O-10986, 99–100., 109. „Sipos” = Sós Endre (1905–1969) újságíró, 1957-től 1964-ig Kádár és politikustársai bizalmából a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának és a budapesti izraelita hitközségnek az elnöke. „Sipos”-ról: *Kovács András*: Magyar zsidópolitika. Ld. http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp; „Kántor Natasa” eddig azonosítatlan, 1957-ben a Műegyetem könyvtárában dolgozott. „Hamvas Judit” = Erki Edit (1933–2004) tanár, irodalmár, a tárgyalt időszakban Korányi Tamás felesége (jelentéseiben Korányinéként írt önmagáról), 1961-től az Élet és Irodalom munkatársa.

12 ÁBTL 3.1.5. O-10986, 99–100. Jelentés, 1957. nov. 20. A jelentés kelte és az írógéppel történt leírás dátuma között több nap különbség is lehet. Mivel a dossziéba a gépiratos másolatokat kötötték be, az irat címe alatt az utóbbinak a dátumát tüntetem fel.

13 Geréb Sándor, Hollós Ervin, Harangozó Szilveszter és sok más államvédelmi tiszt személyéről ld. *Tabajdi G.–Ungváry K.*: i. m. passim.

különös figyelemmel Horváth Zoltánra, Méreire és Litvánra, továbbá tegyen javaslatot technikai beépülésre (azaz lakása és telefonja lehallgatására) és „sokoldalú ellenőrzésre” (azaz külső figyelésre és postája felbontására).¹⁴ A BM december 9-én megfogalmazott, aláírás nélküli másolatban fennmaradt összefoglaló jelentése, amelynek tárgya „Litván György, Szalai Sándor és a körülöttük jelzett csoportosulás”, azt állítja, hogy „Szalai jelenleg nagyon aktív, széles körű kapcsolatot tart fenn. [...] Valószínű, hogy a »Fehér Segély« szervezője.”¹⁵

1957 novemberéig Szalai ellen főképpen forradalom alatti egyetemi és akadémiai tevékenysége, valamint a Kádár-kormány elleni megnyilatkozásai miatt vizsgáldták, „Hamvas Judit” fent idézett jelentése nyomán azonban ettől kezdve összekapcsolták őt a később „Hungaricus” néven futó üggyel. Ez utóbbiban eleinte az illegális kiadványt író, illetve sokszorosító és terjesztő Fekete Sándor és Litván György, majd később Mérei Ferenc és több más személy ellen folytattak nyomozást. A „Hungaricus”-ügyben kezdeményező szerepet játszó Hollós Ervin alezredeknek (a BM II/5 osztály akkori vezetőjének) rögeszméje volt, hogy Szalai fontos szerepet tölt be ebben a „szervezkedésben”, amelynek részvevői ellen az illegális kiadványokon kívül a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezése is vádként merült fel. Pedig a „Hungaricus” előállításához és terjesztéséhez Szalainak valójában semmi köze nem volt. A kiadványról csak utólag szerzett tudomást, amikor valaki (valószínűleg Mérei) eljuttatta hozzá – és akkor is rossznak tartotta. A segélyezésben valóban részt vett, de nem szervezte. A belügyes feltételezéseknek csak annyi alapjuk volt, hogy Szalai közeli barátai között tartotta számon Mérei Ferencet, és jó kapcsolatban állt sok más emberen kívül Litván Györggyel is.

1957 végétől kezdve tehát a BM II/5-e alosztály (vezetője: Harangozó Szilveszter, akkor még csak százados, később a III/III-as csoport főnöke, 1989-ben, nyugállományba helyezésekor már altábornagy és belügyminiszter-helyettes) nagy buzgalommal kezdett nyomozni Szalai ellen. „Kántor Natasa” ügynök december 20-ai jelentéséből¹⁶ megtudták, hogy új lakásában (I. Attila út 125. II. emelet 1.) beépített könyvszekrényt akar csináltatni. „Natasa” tartótisztje, Geréb Sándor főhadnagy utasította az ügynököt, hogy ajánljon ehhez „egy igen rendes, olcsó és jó asztalost”, aki persze a BM embere lesz, mert Geréb szerint „ez megfelelő alkalom lenne” a „IX/8” (később 3/e-nek nevezett) rendszabály, azaz a lakáslehallgatás beépítésére.

Ez utóbbira már 1958. január elején javaslat¹⁷ készült. A rendszabály szükségességét többek közt így indokolták: „Kétoldali ellenőrzött ügynöki jelentés bizonyítja, hogy Szalai az ellenforradalom után sem hagyta abba ellenséges tevékenységét. Ismert jobboldali politikusok 5-6 főből álló csoportja tömörül köréje, akiket rendszeresen fogad lakásán és ott megbeszélést tartanak.”

14 ÁBTL 3.1.5. O-10986, 100/verso. Jelentés, 1957. nov. 20.

15 Uo. 117. A letartóztatottak családjainak anyagi megsegítését nevezte a BM „fehér segélynek”.

16 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 18–19. Jelentés, 1957. dec. 20.

17 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 23–24. Javaslat, 1958. jan. 3.

A beépítést a fölötte lévő lakásból tervezték végrehajtani. Itt Bárdos Endre, a *Budapesti Rendőr Főkapitányság* (BRFK) politikai nyomozó osztályának tisztje lakott, aki erre a célra rendelkezésre bocsátotta lakását. A műszaki teendők a BM II/10 (technikai) osztályának munkatársaira hárultak; nekik kellett beszerezniük a ház tervrajzát is. Szalai Sándor akkor 10 napig a *Magyar Tudományos Akadémia* mátraházi üdülőjében tartózkodott, a lakásból eltávozó háztartási alkalmazott megfigyelését pedig két belügyes főhadnagyra bízták. A tervezet szerint a padló, illetve a mennyezet átfúrása idején egy harmadik főhadnagy ügyeletet tart, a lakásban tartózkodva „belülről biztosítja a zavartalan munkát”. A beépítést két szobában javasolták végrehajtani. Végül még egy óvintézkedés: „Szalai lakásában [sic!] való bejutást annak megállapítására, hogy a mennyezeten nem történt-e valokolatleválás, úgy biztosítjuk, hogy a II/10 osztály használhatatlanná tette Szalai telefonját és telefonjavítás címén bemennek a lakásba a II/10 osztály beosztottjai és »elvégzik a telefon javítását« és ezzel egy időben mikrofonpróbát is tartanak.”

Jambrik István főhadnagyon kívül (aki a II/5-e alosztályon ez ideig Szalaival „foglalkozott”) Hollós Ervin, Harangozó Szilveszter, továbbá Galambos József főosztályvezető-helyettes is aláírta a javaslatot. A lehallgató berendezést be is építették, és hosszú ideig működtették. Egy 1958 augusztusában kelt feljegyzésben például egy július 17-ei lehallgatás anyagára hivatkoztak.¹⁸

A Szalai elleni nyomozást azzal folytatták, hogy áttanulmányozták a reá vonatkozó korábbi dokumentumokat is, amelyek 1950-es koncepciók perével kapcsolatban keletkeztek: Zima Péter főhadnagy (1958 elején ő lett Szalai „előadója”) már január közepén jelentette, hogy áttanulmányozta Szalainak a II/11 (nyilvántartási) osztályon elfekvő zárt anyagát, s ebből kijegyezte a professzor kapcsolataira vonatkozó adatokat, részben 1949–1950. évi ügynöki jelentésekből.¹⁹ (Ez is jól mutatja, mennyire vette komolyan az 1956 végén változott néven újjáalakuló államvédelem a Rákosi-idők koncepciók ügyeinek, pereinek revideálását.) Három nappal később Zima már beszámolt „Szalai egyik legjobb kapcsolata”, Dr. Jós Kázménné Hajós Klárára vonatkozó nyomozásának eredményeiről.²⁰ Felsorolta Hajós Klára szinte összes személyi adatát és számos kapcsolatát, egyebek közt azt, hogy előző férje dr. Beér János egyetemi tanár volt, s hogy rokonságban van Krassó Györggyel meg annak „disszidált” bátyjával, Miklóssal, továbbá hogy „igen széles kiterjedt társadalmi életet él”, sokan járnak hozzá. Értesüléseinek nagy részét a főhadnagy a Bimbó út 22. számú ház házfelügyelőnőjétől szerezte, aki az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* személyzeti osztályán, férje pedig a rendőrségen dolgozott.

Zima szorgalma továbbra sem lankadt. Február elején beszámolt arról, hogy milyen adatokat talált (főként Szalai nyugati kapcsolatairól) „a »Szabó Sándor«-ra 1946-ban keletkezett feljegyzések” iratanyagában.²¹ (Az államvédel-

18 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 68. Feljegyzés, 1958. aug. 13.

19 Uo. 26–27. Jelentés, 1958. jan. 15.

20 Uo. 28–29. Jelentés, 1958. jan. 18.

21 Uo. 31. Feljegyzés, 1958. febr. 8.

misek paranoid szokásai közé tartozott, hogy a megfigyeltnek is fedőnevet adtak. Szalai esetében ezt a „Szabó Sándorozást” hamar abbahagyták, az 1960-as évek közepén esetenként „Akadémikus” fedőnéven figyelték. Figyeljünk a ragra is: magyarul *valakiről* készítenek feljegyzéseket. Csak állambiztonsági nyelven használják a *valakire* készített feljegyzéseket.)

1958 márciusában a főhadnagy nyolcoldalas „összefoglaló jelentést” írt „Dr. Szabó Sándor”-ról.²² Ebben röviden ismerteti élettörténetét, beleértve házasságait is, részletesen ecseteli 1956 előtti és utáni bűnös vagy legalábbis gyanús tevékenységét, bőségesen idézve főképp „Sipos” ügynöki jelentéseiből, továbbá a lakás- és telefonlehallgatás, valamint a postaelenőrzés által és „nyomozati úton” szerzett adatokból. Ezek alapján állapítja meg, hogy Szalai „jelenleg is igen aktívan figyelemmel kíséri a politikai eseményeket és azokat nacionalista értékelésben megtárgyalja barátaival. Rendszeresen támadja és gúnyolja a párt és kormány politikáját, valamint intézkedéseit. Élénken érdeklődik disszidált barátai tevékenysége, hogyléte iránt.” E szörnyű „bűnök” felsorolása után Zima mégis kénytelen leszögezni: „Eddigi többoldalú ellenőrzése ellenére nem jutott tudomásunkra olyan adat vagy jelzés, mely szerint aktív illegális ellenforradalmi tevékenységet folytatna.” A főhadnagy azonban nem akart ebbe belenyugodni, hanem Szalai „tevékenységének mélyrehatóbb felderítése és dokumentálása érdekében” további intézkedéseket javasolt, többek közt: „Folyamatosan feldolgozni Szalai szűkebb baráti körét és alkalmas személyt kiválasztani beszerzés céljából.”

A „technika” és az ügynöki jelentések segítségével igyekeztek feltérképezni Szalai bel- és külföldi kapcsolatait, ami – tekintve ezek kiterjedtségét – elég nehéz lehetett. Már említett márciusi összefoglaló jelentésében Zima tizenegy külföldi és huszonegy belföldi „kapcsolatot” sorolt fel; köztük szerepelt a „disszidált” Ignotus Pál, Faludy György, Pálóczi-Horváth György, Krassó Miklós, Kende Péter, Lakatos Imre és a nem illegálisan távozott Szász Béla meg dr. Bálint Mihály, a belföldiek között Hajós Klára, Lukács György, Horváth Zoltán, Beér János, Mérei Ferenc, Litván György és jó néhány más, politikai vagy egyáltalán nem politikai kapcsolat (például Braun Pál orvos, Vidor Ferenc építész, Örkény István író). Mindezzel nem sokra mentek, bár bűnügyet próbáltak kreálni abból, hogy „Kincses” fedőnevű ügynök (Balázs Tibor) segítségével Szalai Londonba juttatta Lakatos Imre – a később Cambridge-ben, majd londoni egyetemi tanárként világhírűvé lett tudományfilozófus – szakmai könyveit²³ (tudniillik 1956 decemberében abba az Érmelléki úti lakásba költözött, ahonnan Lakatos 1956. november 23-án apósával, Pap Endre hírneves kukoricanevelővel és családjával együtt külföldre távozott). A már korábban is foglalkoztatott „Sipos” és „Hamvas Judit” mellett 1958 folyamán a szűkebb baráti körből nem sikerült újabb embereket beszervezni. Ismerősei közül „Vermes”, „Ács László”, „Futó”, „Kincses”, „Kiss Kázmér” jelentéseit fűzték be a dossziéba.²⁴

22 Uo. 37–44. Összefoglaló jelentés, 1958. márc. 8.

23 ÁBTl 3.1.9. V-145288/9, 106–109. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1959. febr. 4.

24 Még leginkább az eddig nem azonosított „Kiss Kázmér” jelentéseit tudták felhasználni (az ügynök a Magyar Tudományos Akadémia valamelyik tudományos intézetében vagy a bölcsészkaron

Június 23-ai jelentésében Hollós alezredes Szalainak a forradalom alatti és november 4-e utáni, már hosszabb ideje ismert tevékenységén kívül csak azóta is folyamatosan hangoztatott „ellenséges véleményeit” tudta terhelő körülményként előadni. Javaslatá így hangozott: „Szalai Sándor ellen újból fegyelmi vizsgálatot indítani és annak alapján cselekményeihez mérten újabb fegyelmi döntést hozni. Jelenlegi büntetése anyagilag előnyösebb helyzetbe hozta, mint annak előtt [sic!]. Mivel nagy jövedelméhez teljesen munka nélkül jut, sok felesleges idejét a rendszerünk mocskolására használja fel. Javasoljuk a tudományos életből való eltávolítását.”²⁵

Június végén Zima főhadnagy azt javasolta, hogy Szalait idézzék be a BM vizsgálati osztályára (vagyis a Fő utcára), és részesítsék rendőrségi figyelmeztetésben, a már Hollós jelentésében is részletezett „ellenforradalmi vélemények” miatt.²⁶ Egy szeptember 11-én legépelte ügynökjelentésre Zima azt a megjegyzést írta, hogy javasolja „Szalai ügyében a rendőri figyelmeztetés végrehajtását”.²⁷ Eszerint korábbi javaslatát egyelőre nem fogadták el.

Eközben a Hollós által vezetett osztály igen előrehaladt a Mérei és társai („Hungaricus”) ügy feldolgozásában. Mint már említettem, Szalai „ügyét” is ehhez szerették volna kapcsolni. Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs András²⁸ ellen 1958. szeptember 13-án adtak ki őrizetbe vételi parancsot,²⁹ de végül csak október 18-án tartóztatták le őket. Szeptember 25-én a BM II/5-f (ifjúságvédelmi) alosztálya javaslatot tett arra, hogy Szalai Sándort is tartóztassák le, bár formailag nem a „Hungaricus”-üggyel kapcsolatban.³⁰ A javaslat ezúttal sem valósult meg. Nyilván ennek a tervezett akciónak előkészítésére szolgált, hogy 1958 szeptemberétől intenzívebben foglalkoztatták a Szalaira állított ügynököket: „Hamvas” és „Sipos” jelentései megsűrűsödtek, vagy legalábbis több ilyen fűztek be a T-9738/1-es dossziéba. Ezeknek az ügynököknek tevékenységére az alábbiakban külön is kitérek majd. Jelentéseiket ugyanis érdemes bővebben ismertetni, hiszen bőségesen idéznek Szalai „ellenséges” – számukra erősen kárhoztatandó, számunkra azonban nagyon is értékes információt jelentő – né-

dolgozott, eljárta a nyelvészek Kruzsoknak nevezett asztaltársaságába, 1958-ban angol nyelvű könyvet írt, és szakmai ürüggyel ebben az időben meglehetősen sűrűn beszélt Szalaival. „Ács László” (Fikár László) a rádió német nyelvű adásában elhangzott Szalai-előadásokról jelentett lényegtelen dolgokat, „Futó” (Husztai Dénes) pedig Szalainak Szabó Árpád okortörténésszel való kapcsolatáról még ennél is kevésbé használható részleteket. Az eddig nem azonosított „Vermes” csak ismerőse volt Szalainak, s nem sokat tudott róla jelenteni.

25 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 158–160. Jelentés, 1958. jún. 23. A „nagy jövedelmet” egyébként „Sipos” róttá fel számos jelentésében, leplezetlen irigységtől vezettetve.

26 Uo. 64–65. Javaslat, 1958. jún. 30.

27 Uo. 76. Jelentés, 1958. szept. 11. „Dávid Mátyás” fedőnevű ügynök (Antal Gábor), akinek egyébként nem volt feladata Szalairól jelenteni, egy véletlen találkozásról számolt be.

28 Hegedűs később a volt miniszterelnöktől megkülönböztetésül B. rövidítést szűrt be a keresztneve elé.

29 ÁBTL 3.1.5. O-10986/1, 87–101. Javaslat őrizetbe vételre, 1958. szept. 13.

30 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 8/57 (a dosszién belül külön borítékban). Javaslat Szalai Sándor őrizetbe vételére, 1958. szept. 25.

zeteiből, kijelentéseiből, és sokat írnak „veszedelmes” kapcsolatairól. Itt azonban taglalásuk megakasztaná az elbeszélés fonalát.

Hollós alezredes ebben az ügyben annyira fontosnak tartotta „Hamvas Judit” működését, hogy ő maga volt a tartótisztje, és leginkább „Hamvas” jelentéseire támaszkodott, amikor az államvédelem markába akarta kaparintani a szociológust. De a legtöbb, amit Hollós elért, hogy Szalait a Mérei-ügyben többször beidéztek tanúkihallgatásra (ezekről a dossziében nem található jegyzőkönyv), 1959. február 4-ei kihallgatásán pedig „a feljelentési kötelezettség elmulasztása” címén megkapta a régóta szorgalmazott rendőrségi figyelmeztetést.³¹

Lejáratus és kompromittálás

Erre az időre a belügy s ezen belül Hollós számára nyilvánvaló lett, hogy Szalai Sándort nem tudják letartóztatni. Ennek oka abban keresendő, hogy ő is azon személyek között volt, akiket csak a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) Politikai Bizottságának (PB) hozzájárulásával lehetett őrizetbe venni. Az, hogy listába foglalták-e ezek nevét, ma még nem tudható. Mindenesetre egyelőre nem került elő ilyen irat; elképzelhető, hogy nem is volt leírt névsor, de az is lehetséges, hogy megsemmisült vagy elkallódott (a PB legbizalmasabb határozatait sokszor csak egy példányban írták le). Maga Szalai a besúgóinak beszélt egy ilyen listáról, amelyen az ő neve is szerepelt. Ezzel magyarázta, hogy nem fél a letartóztatástól. „Sipos” jelentése szerint Szalai 112, „Hamvas” szerint 134 személyes listát emlegetett. Valószínűleg az előbbi szám állt közelebb a valósághoz. Akkoriban úgy hírelett, hogy van egy ilyen körülbelül 100–110 embert felsoroló névsor. Ez többek közt magában foglalta volna a szociáldemokratákat és a Rákosi-korszak alatti koncepciós perek áldozatait is. Az utóbbiak tekintetében azonban könnyen felfüggesztették a „védettséget”, például a Nagy Imrével együtt elhurcolt Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Haraszi Sándor esetében, vagy Ádám György esetében (Ádám is ült már a Rákosi-rendszer idején több mint négy évet, mégis letartóztatták 1957 novemberében). Rajta lehetett a listán Mérei Ferenc is (talán az ötvenes években történt meghurcoltatása miatt), hiszen Ádám és Mérei bűnlajstroma már 1957 legelején együtt volt – 1956. októberi és novemberi szerepük miatt –, és mégis csak 1957, illetve 1958 őszén tartóztatták le őket. A szociáldemokraták letartóztatását viszont a pártvezetés nem engedélyezte, bármennyi „terhelő adat” gyűlt is össze Justus Pál, Horváth Zoltán, Szalai Sándor, Révész András és mások ellen az 1957–1959-es években folytatott rendőrségi nyomozások folyamán. Egyébként egy jóval későbbi magánbeszélgetésben az akkori belügyminiszter azt mondta, hogy ő is hallott egy ilyen listáról, bár azt soha nem látta.

Visszatérve 1959 februárjára: amikor Hollós kénytelen volt beletörődni, hogy nem tudja letartóztatni a „Hungaricus”-ügyben szerinte erősen érintett

31 ÁBTL 3.1.9. V-145288/9, 107–109. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1959. febr. 4.

szociáldemokratákat, tervet készített arra, hogy „lejárassa és kompromittálja”, azaz ügynököknek tüntesse fel őket. A BM II/5-e alosztály által február 12-én a „Mérei–Fekete-ügy befejezésével kapcsolatos intézkedésekre” előterjesztett javaslat 8. pontja így szólt: „Tervet dolgozunk ki Szalai Sándor és Justus Pál politikai lejáratására és kompromittálására. Szalai lejáratásánál Horváth Zoltánt kihallgatjuk a »Hungaricus«-ra vonatkozóan, ebből a tényből kell Horváthnak következtetni Szalai árulására. Szoc. dem. vonalon ügynöki úton Révészén keresztül visszük be a tudatukba.”³²

„Sipos” 1959. március 14-én írt ügynökjelentése bizonyítja, hogy a terv személyesen Hollóstól származott. A jelentés így kezdődik: „Azt az utasítást kaptam, hogy próbáljam egy-két személy előtt »gyanússá« tenni a magát hangos ellenforradalmárnak megjátszó dr. Szalai Sándort. Az utasításnak az utóbbi hat napban eleget tettem, és az a véleményem, hogy az egyik ilyen irányú beszélgetésem már tudomására is jutott dr. Szalai Sándornak.” A jelentés végére a tartótiszt ezt írta: „Dr. Szalaira vonatkozó hírek terjesztésére ügynökünk Hollós alezredes elvtárstól kapott utasítást.”³³

Az ügynökjelentést Hollós a következőképpen véleményezte: „Harangozó elvtársnak! »Sipos« szerintem helyesen csinálta Szalai kompromittálását, meg kell vele beszélni, hogy csinálja tovább, másokkal is, szoc. dem.-ekkel, újságírókkal is beszélje meg, hogy most már aktívabban terjedjen.”³⁴ Ha már letartóztatni nem lehetett, a tönkretételére irányuló tevékenység intenzíven megindult, és évekig folytatódott. (Hollós, majd 1962-ben a BM-ből történt eltávolítása után utódai hosszú ideig nem hagyták abba a lejáratási manővereket, ugyanakkor jelentéseket írogattak az MSZMP Politikai Bizottságához Szalai ellen). A „Vermes” fedőnevű ügynök 1959. május 3-án Szalailal folytatott beszélgetéséről adott jelentésének végére például a tartótiszt ezt írta: „Intézkedés: Szalai Sándor ügyében az e. alosztállyal történt közös megbeszélés alapján dolgozunk. Irányt vettünk Szalai lejáratására.”³⁵

Néhány nappal később, 1959. május 11-én a II/5-e alosztályon működő Zima Péter főhadnagy „Dr. Szalai Sándor lejáratására, baráti körétől való elszigetelésére” ötoldalas „Intézkedési terv”-et terjesztett feljebbvalói elé.³⁶ Előbb felsorolta, mi minden történt eddig Szalai lejáratására (Horváth Zoltán kihallgatása, „Sipos” ilyen célú beszélgetései Hajós Klárával és Száva Istvánnal, a szociáldemokrata Révész András kijelentései „Vermes” ügynök előtt), ezután következtek furfangos javaslatai a további lejáratási machinációkra. Ezek részletes ismertetése helyett függelékben közlöm az iratot.

A belügyes azt is igyekezett felmérni, hogy az említett személyek milyen körben terjesztik majd a Szalaira vonatkozó rágalmakat, sőt arra is gondja volt,

32 ÁBTL 3.1.9. V-145288, 193. Javaslat, 1959. febr. 12.

33 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 51–52. Jelentés, 1959. márc. 14.

34 Uo. 50.

35 Uo. 112. Jelentés, 1959. máj. 5.

36 Uo. 114–118. Intézkedési terv, 1959. máj. 11.

hogy miképpen ellenőrizték a fenti „intézkedések” hatását: a bevont személyek telefonjának két-két hetes lehallgatásával, továbbá a Szalainál már bevezetett 3/e rendszabállyal.

1959 második feléből nincsenek a dossziében ügynökjelentések. Október végén viszont a BM II/5-e alosztály, Virág György százados aláírásával, terjedelmes – több mint húszoldalas – „Operatív terv”-et terjesztett feljebbvalói elé (címezés nincs az iraton).³⁷ Az, hogy a Szalai elleni nyomozást Virágnak adták át – aki a Mérei és társai ügyben „dolgozó” kihallgatók közül is kitűnt durvaságával, és akiről belügyi minősítésében azt írták, hogy nagy jártasságot és érdeket szerzett a Nagy Imre és társai, valamint a „Hungaricus”-ügyben – arra mutat, hogy komolyabban „rá akartak menni” a szociológusra. Az írásmű először csaknem 18 sűrűn gépelt oldalon felsorolta az összes olyan terhelő adatot és vádat, amelyeket az ügybuzgó százados különböző korábbi nyomozati iratokból már össze is szedett. A bűnösség bizonyítékai közül a százados minde nélkül az 1956-os forradalom alatti és utáni, meg az 1957-es „ellenforradalmi tevékenységre” vonatkozó korábbi tanúvallomásokból, továbbá a *Magyar Tudományos Akadémia* elnökségének 1956. november 3-ai jegyzőkönyvéből, valamint ügynökjelentésekből idézett. A további időszakot illetően „Sipos” jelentésin kívül elsősorban a Szalai lakásán és telefonján lehallgatott beszélgetések összesen 15 leiratát másolta be az „Operatív terv”-be. Ez különösen fontos forrássá teszi számunkra Virág György „írásművét”, hiszen az éveken át gyűjtött lehallgatási jegyzőkönyveket és a postaellenőrzés keretében lemásolt levelezést (összesen hat dossziében nyilvánvalóan sok száz oldalt) 1970-ben megsemmisítették,³⁸ márpedig ezek a lehallgatott beszélgetések többnyire igen érdekesek az utókor számára is.

A szükséges intézkedéseket felsoroló befejező szakaszban azt olvassuk, hogy „Szalai Sándor környezetében jelenleg megbízható és megfelelő hírszerzési lehetőséggel rendelkező ügynökkel nem rendelkezünk”.³⁹ „Hamvas” és „Sipos” ügynököt valószínűleg azért nem használhatták, mert ezek addigra lebukhattak Szalai előtt („Sipos” reá vonatkozó utolsó jelentése 1959 márciusában, „Hamvasé” 1959 júniusában kelt, akkor is csak egy véletlen találkozás folyományaként). Ezért az operatív terv az utolsó két oldalon feladatként újabb ügynökök beszervezését, továbbá a korábban működő „Sipos” és „Kántor Natasa” újbóli „felszedését” jelöli meg. Újonnan a Szalai baráti köréhez tartozó dr. Liebermann Lucy ismert pszichológust és Száva Istvánt, a *Népszava* egykori szerkesztőjét akarták beszervezni. Ezek az elképzeléseik valószínűleg nem váltak valóra, legalábbis nincs jele sem a megnevezett régiek, sem a beszervezni kívánt újak működésének. Viszont az 1960-as években számos más, részben már 1959 előtt is jelentő ügynökkel próbálkoztak, de ezekkel sem mentek sokra. A dossziékban előforduló jelentések szerzői egy részének – „Borisz”, „Kiss Tibor”, „Kerekes”,

37 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 131–152. Operatív terv, 1959. okt. 28.

38 ÁBTL 3.2.2. T-9738/2, tartalomjegyzék 42–45. sorszám.

39 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 150. Operatív terv, 1959. okt. 28.

„Kenderesi”, „Futó”, „Ács László”, „Jávor” fedőnevű ügynököknek – a kiléte megállapítható volt,⁴⁰ más részüket még nem sikerült azonosítani (ilyen „Kovács Júlia”, „Kiss Kázmér” – akit már korábban is foglalkoztattak –, „Fenyő”, „Százados”, „Márta” és „Erős”).

E tervezetből kiviláglik, hogy a BM II/5-e alosztálya (és a Virág századosnak megbízást adó Hollós alezredes) Szalai ellen továbbra is az 1959. április elsején már elítélt Méreinek és társainak felrótt „bűnygyben” szerették volna folytatni a nyomozást. Mivel azonban az ezzel kapcsolatban Szalai ellen felsorakoztatott vádak már 1959 elején sem voltak elegendők letartóztatásához (mint láttuk, csak a „feljelentési kötelezettség elmulasztása” miatt adhattak neki rendőrségi figyelmeztetést), 1960 folyamán és a következő években tovább gyűjtögették róla az adatokat.

1960 végén rugaszkodtak újra neki Szalai „elintézésének”. Egy december elsején kelt, aláírás nélküli feljegyzésből megtudhatjuk (a rajta olvasható kézírásos rájegyzések révén), kik és hogyan ügyködtek e cél elérése érdekében. Az első oldal tetejére Galambos József ezredes, a Politikai Nyomozó Főosztály akkori vezetője ezt írta helyettesének, Németi Józsefnek (később, 1962-ben már ő is ezredes): „A feljegyzést így nem lehet a Párt felé továbbítani. Keveredik a tény a feltevessel és végső soron a mostani beállítottságáról, politikai állásfoglalásáról semmi konkrét anyag nincs.”⁴¹ Németi rájegyzése: „Vissza Hollós e-nak.” Hollós viszont Harangozó Szilveszternek adta tovább a feladatot: „Harangozó elt. Ki kell javítani, és úgy, hogy feltétlen el kell küldeni, mert nem helyes, hogy ilyen lassan legyen ...ani [olvashatatlan szó]”.

A feljegyzés a már sokszor ismertetett párt- és rendszerellenes magatartást, kijelentéseket, „az 1958-ban felszámolt Mérei–Fekete-féle illegális szervezkedés tagjaival” fenntartott kapcsolatait taglalja, újra felhossa Szalainak a forradalom alatt az egyetemen és a *Magyar Tudományos Akadémián* játszott szerepét: „a rendszerellenes erők egyik vezéralakja volt. Az általa hirdetett politikai célkitűzés: a polgári demokráciához való visszatérés. Az oktatásban: az eszmei liberalizmus, a pártmentes egyetemi élet megteremtése.”⁴² E súlyos vádak mellett új elem a külföldi kapcsolatok között, hogy Szalai 1960. július 17-én egy „Miklós nevű férfi személye után érdeklődött” dr. Varannai Aurélnál. A BM megállapította, hogy az illető Káldor Miklós, az 1927 óta Angliában élő (az angol királynő által később lorddá ütött) világhírű közgazdász (egyébként Varannai sógora), aki 1960. július 24–31-ig Magyarországon tartózkodott. A szorgalmas belügyesek a II/3-as osztály nyilvántartásából (ahol Káldor Miklós mint „hírszerzőgyanus” személy szerepelt) kiírták a Káldorra vonatkozó adatokat.⁴³ Azt azonban még

40 A még nem említettek közül sorrendben: Nagy Péter, Kelemen Imre, Kántás László, Kádár Iván, Juhász Péter.

41 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 181. Feljegyzés, 1960. dec. 1.

42 Uo. 182.

43 Uo. 172.

nem tudták megállapítani, hogy magyarországi látogatásakor találkozott-e Szalaival.

A feljegyzésben azt javasolták, hogy Szalai ne kapja meg a *Tudományszervezési Tájékoztató* címmel indítandó akadémiai folyóirat főszerkesztői megbízatását. Az 1961. január 24-én kelt, javított „Feljegyzés”, amelyből kihagyták a Káldorra vonatkozó részt, az ügynökjelentések és lehallgatások alapján újabb párt- és rendszerellenes kijelentéseket is idézett. Eszerint Szalai a párt- és állami vezetőket a legdrasztikusabb formában becsméri, „a Szovjetunió és Magyarország kapcsolatát mint a szovjet imperializmus gyarmati politikájának konkrét megnyilvánulását értékeli”, lebecsüli a Szovjetunió eredményeit. Kijelentette, hogy „a békemozgalmat nem szabad támogatni, mert az nem egyéb, mint szovjet propaganda Amerika ellen, a békemozgalom a legaljasabb mozgalom a világ megtévesztésére” és így tovább.⁴⁴

A dokumentumokban nincs nyoma annak, hogy ez a felterjesztés akkor elérte volna célját. Akad viszont ebből az időből olyan irat, amely mutatja, hogy a lejárati mesterkedésekkel sem hagytak fel. „Borisz” 1961. február 24-ei ügynökjelentésében⁴⁵ az olvasható, hogy dr. Nagy Péter (azaz maga az ügynök) február 20-án beszélgetést folytatott Palotai Boris íróval, aki elmondta, hogy „Horváth Zoltán nagyon haragszik Szalai Sándorra és bizalmas környezetében azt terjeszti Szalairól, hogy nagyon kell vele vigyázni, mert a BM embere, s az, hogy Szalai ilyen nyíltan és útszélin uszít a népi demokrácia ellen, szintén BM-kapcsolatával magyarázható”. „Borisz” viszont jelentésében annak a véleményének adott hangot, hogy „Horváth inkább a BM embere”, mint Szalai. „Horváth mozgása, ügybuzgalma nagyon hálózati jelleget mutat”. A tartótiszt, a később nagy karriert befutott Gál Ferenc főhadnagy megjegyzése: „Szalaival és Horváthtal kapcsolatos gyanúkat fel lehetne használni lejáratusukra” (úgy látszik, Szalai ügyében Gál Ferenc még „új fiú” volt). A főhadnagy „Boriszt” arra utasította, hogy „Szalai esetében hajtsa végre a korábbi utasítást”. Fölöttese, Sándor György százados pedig megerősítette: „Szalai lejáratusára feltétlen lépéseket kell tenni, ez most már ismételt jelzés. Ha Borisszal konzultáljuk, hogy hol lehet erről véleményt kérni, de alaposan ki kell dolgozni [sic!]. Ennek következménye lehet az is, hogy Szalai is és Horváth is gyanúba keveredik, ami bomlást idézhet elő.”

Horváth véleményéből – amelyről máshonnan is van adat – kiviláglik, hogy a Szalai kompromittálására tett erőfeszítések akkorra már eredménnyel jártak.

A januári feljegyzést 1961. április elejére sikerült átdolgozni. Az ekkor már nyolc oldalra rúgó fogalmazvány lényegében – helyenként szó szerint – megismétli a korábban írottakat, de sokkal bővebben idéz Szalaitól ügynökjelentésekből és lehallgatásokból kimazsolázott, túlnyomórészt 1958-ban és 1959-ben elhangzott „ellenséges kijelentéseket” (csak egy származott 1960-ból).⁴⁶ Az utolsó

44 Uo. 184–185. Feljegyzés, 1961. jan. 24.

45 Uo. 197. Jelentés, 1961. febr. 24.

46 Uo. 200–207. Feljegyzés, 1961. ápr. 5.

bekezdést – „A fentiek alapján javasoljuk Szalai Sándort akadémiai levelező tagságától megfosztani és a Magyar Tudományos Akadémia és Intézeteinél állás és tisztségviselésétől eltiltani” – a dossziében fennmaradt másolati példányon tintával kihúzták.

Hollós április 20-ai kísérőlevelében, amellyel az átdolgozott feljegyzést Rajnai Sándor ezredeshez, a BM Politikai Nyomozó Főosztálya akkori helyettes vezetőjéhez felterjesztette, azt javasolta, hogy az anyagot Szirmai Istvánnak küldjék el, azzal, hogy ő meg Orbán Lászlónak adja át.⁴⁷ (Az iraton tintával egyébként Harangozó április 29-én kelt, a dossziéba bekötéssel nagyrészt olvashatatlaná tett rájegyzése és Virág neve is olvasható.)

Május 23-án Hollós ebben az ügyben immár Sándor György századosnak adott utasítást, amelyet érdemesnek látszik teljes terjedelmében idézni, mert szemléletesen világítja meg a belügyi tevékenység pártirányításának mechanizmusát és Hollós szívósságát Szalai üldözésében. A szöveg így szól: „Orbán és Szerényi elvtársakkal történt megállapodás értelmében, Rajnai elvtárs utasítása szerint Szalai Sándorról fél éven belül egy olyan feljegyzést kell készíteni, amit a Belügyminisztérium a Magyar Tudományos Akadémiához eljuttat, s amiben felvetjük Szalai ellenséges magatartását – figyelembe véve a sajtóban vele kapcsolatos ismert vitát.⁴⁸ Annak a jelentésnek, amit félév múlva az Akadémia számára készítünk el, tartalmaznia kell nemcsak múltbeli magatartását, hanem azt is, amit most csinál és amit az elkövetkezendő hónapokban csinálni fog. Ezért vele a közeljövőben aktívan kell foglalkozni, hogy a jelentés megfelelően tartalmas legyen és alkalmas arra, hogy a Belügyminisztérium az Akadémiának el tudja küldeni. Gondoskodj arról, hogy Szalai feldolgozása megkezdődjön, s 5 hónap múlva készítsék el a jelentést.”⁴⁹ (Abból, hogy a II/5 osztály, illetve Hollós Ervin most már nem az MSZMP legfelső vezetéséhez küldözgette Szalai elleni jelentéseit, hanem a párthierarchiában alacsonyabb helyet elfoglaló Szirmaihoz, Orbán Lászlóhoz, Szerényihez, sőt már csak a *Magyar Tudományos Akadémiához*, arra lehet következtetni, hogy a PB nem akart többé a Szalai-üggyel foglalkozni.)

A „feldolgozás” keretében 1961 folyamán további – a BM Szalaival kapcsolatos céljai szempontjából egyébként alig használható – ügynökjelentéseket gyűjtöttek be. A lakáslehallgatáshoz is nagy reményeket fűztek. Sándor százados egy cédulán arra biztatta Virág századost, hogy „hallgassuk rendszeresen a 3/e-t, nagy lendülettel kell az ügynöki feldolgozást csinálni”.⁵⁰ Július 26-án Hollós

47 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1. 214. Hollós Ervin levele Rajnai Sándornak, 1961. ápr. 20. Szirmai István (1906–1969) ez időben az MSZMP KB titkára, akire a tudományos és kulturális élet felügyeletét bízta. Orbán László (1912–1978) az MSZMP KB tudományos és kulturális osztályának vezetője.

48 Szerényi Sándor (1905–2007) ez időben Orbán helyettese. A vita: a közismerten dogmatikus Fukász György a Népszabadságban durva támadást intézett Szalai ellen, amire Szalai az Élet és Irodalom 1961. évi 15. és 17. számában válaszolt. A vita akkoriban élénk eszmecsere tárgya volt némely értelmiségi körökben.

49 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 274. Aláírás nélküli levél „Sándor [György] elvtárshoz”. 1961. máj. 23.

50 Uo. a 262. és 263. oldal közé bekötött számozatlan lap.

megnyugtatta felettesét, Németi Józsefet, hogy tovább folyik az operatív feldolgozás, s megküldte neki a Szalai elleni feljegyzés szövegét, azzal, hogy ezt „küldtük meg korábban a párt illetékes szerveinek tájékoztatásul”.⁵¹ Augusztus elseji állásfoglalásában Hollós és Sándor ellenezte, hogy Szalai turistaútlevelet kapjon Olaszországba (nem tudom, sikerült-e megakadályozniuk utazását).

Végül a féléves „munka” eredményeképpen Hollós 1961. december 12-én felterjesztette Rajnai ezredeshez a „dr. Szalay [sic!] Sándorról készült” összefoglalót, amelynek végén a következőket javasolta: „a./ Dr. Szalay Sándort hívjuk be és huzamosabb idő óta kifejtett ellenséges propaganda terjesztéséért részesítsük figyelmeztetésben. b./ A figyelmeztetés után anyagát küldjük át a Központi Bizottság Tudományos Kulturális Osztályára azzal a javaslattal, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelezői tagságától, valamint az Akadémiánál és Intézeténél állás és tisztség viselésétől tiltsák el.”⁵²

Maga az ötoldalas összefoglaló a már korábban leírt vádakát ismételte, lényegében változatlan megfogalmazásban, hozzátéve a jelentésekben és a lehallgatási jegyzőkönyvekben előforduló néhány újabb „ellenséges véleménynyilvánítást”.⁵³ Valószínűleg ez után sem történt semmi; az említett kísérőlevél tetejére valaki tintával odaírta, hogy „vissza”.

Hollóst 1962 nyarán több más belügyes tiszttel együtt eltávolították a BM-ből, az adott időpontban még a pártvezetés számára is túlzott „balossága” miatt (a volt ávosok többségénél a régebbi koncepciós perekben való részvétel volt az indok). Hollós azonban nem maradt fontos pártmegbízatus nélkül: az Oktatásügyi Minisztérium marxista-leninista oktatási főosztályának élére nevezték ki.

Szalai megmenekül

Az osztály új vezetője, Harangozó Szilveszter igyekezett véghezvinni a befejezetlen művet. Szalai ellen 1962. szeptember 18-án újabb – feltehetően még Hollós által megfogalmazott – jelentést terjesztett fel (ennek első, augusztus 27-ére keltezett fogalmazványát nyilván nem küldték el, ugyanis első példánya fekszik a dossziében).⁵⁴ 1963-ban és – ugyan lankadó szorgalommal – még a következő években is gyűjtöttek Szalairól ügynökjelentéseket, lehallgatták lakását, ellenőrizték telefonját és postáját, jóllehet a szociológus akkor már olyan tudományos programban vett részt (nemzetközi összehasonlító időmérleg-kutatás), amelynek révén többször kiutazhatott nyugat-európai országokba, kapott külföldre más tudományos meghívásokat is, sőt 1964 szeptemberétől Ford-ösztöndíjjal fél évet az Amerikai Egyesült Államokban (USA) töltött. Egyébként már 1963 végén – volt egyetemi tanítványa és tanársegédje, Harsányi János meghívá-

51 Uo. 251. Hollós Ervin levele Németi Józsefnek, 1961. júl. 26.

52 Uo. 290. Hollós Ervin levele Rajnai Sándornak, 1961. dec. 12.

53 Uo. 291–295. Feljegyzés, 1961. nov. 2.

54 Uo. 296–301. Jelentés, 1962. szept. 18.

sára – járt az USA-ban, ahol a Yale egyetemen egy nemzetközi szociológiai konferencián tartott előadást (erről ügynökjelentés is beszámolt).⁵⁵

1964 októberében a BM ekkor már III/III/4-ra átnevezett illetékes alosztályán úgy döntöttek, hogy Szalait továbbra is meghagyják az „antidemokratikus elemek” alapnyilvántartásában.⁵⁶

A Ford-ösztöndíj idején a III/III/4 osztálynak be kellett érnie egy tájékoztató jelentéssel, amelyet a III/I csoportfőnökség (hírszerzés) küldött át a III/III-as csoportfőnökségnek Szalai amerikai előadásairól.⁵⁷ Egyébként a különböző csoportfőnökségek együttműködését mutatja egy másik irat is, amelyben 1965. június 7-én a III/II (kémelhárítás) 2-a alosztálya kéri a III/III/1 osztály vezetőjét, hogy küldje át Szalai Sándornak az USA-ból írott leveleit, amelyet a nevezett osztály korábban a III/II/6-b alosztálytól kapott meg.⁵⁸ Ugyanez a 2-a alosztály küldött tájékoztatást 1965. június 15-én általuk „feldolgozás alatt tartott amerikai hírszerzők” és Szalai Sándor kapcsolatairól.⁵⁹

1965 második felétől a belügyesek újra intenzívebben kezdtek foglalkozni Szalaival. Augusztusban a III/III/4-a alosztályon működő Csanády Endre százados (ebben az időben ő volt a „referens”) ellenőrzési tervet készített „Dr. Szalay Sándor »F« dossziés személyre” vonatkozólag. Ez magában foglalta az összes postai küldemények ellenőrzését, a telefonlehallgatást és a 3/e rendszabály bevezetésének előkészítését, Szalai ellenőrzésének beépítését a „Kenderesi” fedőnevű (fn.) ügynök feladattervébe, továbbá a III/II/2-a alosztállyal való kooperálást.⁶⁰ A lakáslehallgatás bevezetésére 1966. január 7-i javaslatában kért engedélyt a III/III/4-a alosztály.⁶¹ Az indoklás szerint Szalait 1960-ban „emelték ki” a „veszélyes kategóriába”, azóta ellenőrzés alatt áll, amelynek során megállapították róla, hogy kapcsolatban áll hírszerzőgyanús külföldiekkel, továbbá „az alosztályunkon feldolgozás alatt álló »Olasz« [Vásárhelyi Miklós], »Gazda« [?], »Tanár« [Litván György], »Pszichológus« [Merei Ferenc] és »Színes« [Horváth Zoltán?] fn. célszemélyekkel”, lakásán mindenféle összejöveteleket tart, de „jelenlegi hálózati lehetőségünk nem ad alkalmat ezen találkozók ellenőrzésére”.

Az akciót két lépcsőben tervezték végrehajtani. Az elsőben „a célszemély telefonját elrontjuk és a hiba bejelentése után postás fedéssel a szükséges vezetőket beépítjük”. A második lépcsőt január közepén tervezték megvalósítani, erre január 10-ei kelettel külön részletes ütemtervet terjesztettek elő,⁶² amely-

55 Uo. 319. „Kenderesi” jelentése, 1964. jan. 17.

56 Uo. T-9738/2, 17–18. Jelentés, 1964. okt. 14. A III/III/4 osztály vezetője ekkor már Harangozó Szilveszter őrnagy volt.

57 Uo. 25. Szolgálati jegy, 1965. jan. 18.; uo. 26. Tájékoztató jelentés, 1965. jan. 18.

58 Uo. 28. Szolgálati jegy, 1965. jún. 7.

59 Uo. 29–30. BM III/III/4 Osztály Vezetőjének! 1965. jún. 15.

60 Uo. 27. Ellenőrzési terv, 1965. aug. 22.

61 Uo. 31–33. Javaslat, 1966. jan. 7. Nyilvánvalóan a közbesző időben is volt lakás-lehallgatás, hiszen az államvédelmiskék idéztek is ilyen úton szerzett értesüléseket. De időnként kiserelték, majd újra beépítették a berendezést, csakhogy az erre vonatkozó iratok hiányosan maradtak fenn.

62 Uo. 37. Az emelet vázlatos alaprajza; 47–49. Akcióterv, 1966. jan. 10.

ben nagy helyet foglalt el az emelet többi lakójának eltávolítása (szaknyelven: „kivonása”). Végül különböző bonyodalmak miatt csak harmadszori nekirugaszkodásra, március 17-én sikerült – több mint egy tucat belügyes közreműködésével – beépíteni a lehallgató berendezést.⁶³

1966 februárjában és márciusában két újabb javaslat, illetve feljegyzés is készült Szalai ellen, amelyet küldőként csak „Belügyminisztérium” megjelöléssel a pártközponthoz vagy egyenesen a *Magyar Tudományos Akadémiához* juttattak el, a hangsúly mindenestre akadémiai tevékenységén volt, s a javaslat ismét az, hogy szorítsák őt ki „a Magyar Tudományos Akadémia területéről”.⁶⁴

Áprilisban Csanády százados újabb összeállítást gyártott Szalai „több mint gyanús” külföldi kapcsolatairól, és javasolta, hogy ezek alapján készítsenek kivonatot, „melyet javaslok a párt felé tájékoztatás céljából megküldeni”. Ez meg is történt április végén, majd májusban újabb „összefoglalás” készült a professor bűneiről.⁶⁵

Közben azonban a III/III/4 osztálynak arról kellett értesülnie, hogy a „felsőbb szervek” – formailag a Külügyminisztérium, végső fokon azonban az MSZMP Politikai Bizottsága – hozzájárultak Szalai kinevezéséhez az *Egyesült Nemzetek Szervezete* (ENSZ) UNITAR nevű intézete (United Nations Institute for Training and Research: Továbbképzési és Kutatási Intézet) egyik helyettes igazgatói tisztségére. Erről Komornik Vilmos ezredes, a III/I (hírszerzés) csoportfőnöke saját kezű értesítést küldött III/III-as kollégáinak, majd május 26-án a III/II csoportfőnökség illetékességéből hivatalosan is tájékoztatta a III/III-t.⁶⁶ Ennek a hírnek hatására a „belső reakció ellen harcoló” államvédelmisek újabb feljegyzést írtak (a küldő megjelölése itt ismét csak: „Belügyminisztérium”, címzett pedig nincs a dossziében fekvő másolati példányon), amelyben újra leszögezték: a már többször jelzett ellenséges magatartás miatt „Szalai kinevezésével továbbra sem értünk egyet. Javasoljuk, hogy Szalai Sándor tevékenységéről a Politikai Bizottság tájékoztatójában jelentessünk meg egy összefoglaló értékelést.”⁶⁷ Nyilván e tájékoztató részlete lehetett az a két gépelt oldalnyi szöveg „Dr. Szalai Sándor egyetemi tanárról” (egy itt csak töredékesen megtalálható irat 6. és 7. oldala), amely ebben a dossziében Benkei András belügyminiszter (gépelt) aláírásával olvasható, és amelynek jobb felső sarkára azt is rágépelték: „Kádár, Biszku, Komócsin és Korom elvtársak részére!” Az iraton a következő rájegyzések találhatók (általam nem azonosított kézírással): „Eperjesi elvtárs. 66 júl. 16” (Eperjesi László volt akkor a III/III-as csoportfőnök); „Gál e. [...] Eperjesi VII. 18.”; legfelül: „Vissza Rác elvtársnak.” „Márkus [?] elvt! Ezt kivenni! Külön kérem nekem hozza be. Sz..... [olvashatatlan aláírás]”.⁶⁸ A rájegyzésekből

63 Uo. 80. sz. borítékban, 80/17–18. Jelentés, 1966. márc. 18. Ld. erről: *Dr. Líván Györgyné*: Szalai Sándor lehallgatása. Interpress Magazin IPM 8(2009) 8. sz. 80.

64 ÁBTL T-9738/2, 42–43. Javaslat, 1966. febr. 25.; 44–45. Feljegyzés, 1966. márc. 14.

65 Uo. 55–60. Feljegyzés, 1966. ápr. 7. és ápr. 25.; uo. 66–70. Összefoglaló, 1966. máj. 24.

66 Uo. 62. Tájékoztató jelentés, 1966. márc. 22.; 76. Tájékoztató, 1966. máj. 26.

67 Uo. 77. Feljegyzés, 1966. máj. 26.

68 Uo. 85–86. Az irat címe és dátuma az ide befűzött 6. és 7. oldalból nem állapítható meg.

arra lehet következtetni, hogy ezt az összeállítást mégsem vitték a PB elé. A már sokszor megismételt vádak mellett egy újabb jelenségről is szó esik ebben az összeállításban: „Dr. Szalai Sándor magatartásában és taktikájában – az utóbbi időben – simulékonyság, az árnyaltabb formában jelentkező ellenséges magatartás tapasztalható”. A PB azonban mégis foglalkozott a kérdéssel: 1966. július 26-án a „Külügyi Osztály javaslata” alapján egyetértett azzal, hogy Szalai Sándor professzor elfogadja az ENSZ „Továbbképző és Kutató Központjában” számára felajánlott aligazgatói állást.⁶⁹ Érdekes azonban, hogy az MSZMP Külügyi Osztálya és a Külügyminisztérium együttes javaslata szerint – amelyet mellékletként csatoltak az ülés jegyzőkönyvéhez – e két szerv éppenséggel azt javasolta, hogy „Szalai professzor adjon elutasító választ a nemzetközi szervezetnek”.⁷⁰

A BM-nek tehát nem sikerült megakadályoznia Szalai kiküldetését, és akkor is kudarcot vallott, amikor a következő évben a szerződés meghosszabbításához való hozzájárulást ellenezte. Bele kellett törődnie abba, hogy felsőbb utasításra megszüntesse a „figyelőztetést stb. korlátoztatást”,⁷¹ lezárja a figyelődossziét,⁷² majd kénytelenségből kiszerelje a lakáslehallgató berendezést. Mint az erre készített akcióterv végén olvasható, „1966. október 28-án reggel 9⁵⁰-től 10³⁷ percig az »Akadémikus« fedőnevű céllakásból a 3/e rendszabály kiszerelése megtörtént”.⁷³

Az „F” dosszié ezen (első) lezárása ellenére 1967–1969-ben is gyűjtöttek jelentéseket Szalairól. Csanády nem nyughatott: anyagokat kért az ebben az időben a professzor külföldi tartózkodása folytán illetékessé vált III/I csoportfőnökségtől. „III/I. csoportfőnökséggel koordinálunk Szalai magatartásának ellenőrzésében. Az eddig keletkezett anyagairól kaptunk tájékoztató jelentést” – írta 1968 áprilisában a százados.⁷⁴

Azt is meg kellett érniük, hogy 1969 novemberében Friss István akadémikus és Háy László, akadémiai levelező tag (mindketten megbízható, vezető pártemberek) a *Magyar Tudományos Akadémia* rendes tagjának ajánlják az eddig levelező tag Szalait, akit 1970 elején a közgyűlés meg is választott. A III/III/4 osztály (vezetője ekkor Gál Ferenc őrnagy) még 1970 márciusában is úgy döntött, hogy „jelenlegi ismereteink alapján az F dossziét fenn kell tartani” és „a dosszié meg-

69 MOL M – KS – 288. f. 5/401. ő. e. 10. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1966. júl. 26-ai ülése. Az adatot Gecsényi Lajos szívességének köszönhetem. Figyelemre méltó, hogy az MSZMP ilyen irányú állásfoglalásáról a III/II osztály már két hónappal korábban tudott (ld. a 67. lábjegyzetet).

70 Uo. 72. Az MSZMP Külügyi Osztálya és a Külügyminisztérium javaslata az MSZMP KB Titkárságának, 1966. júl. 23.

71 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1. A 84. és 85. oldal közé befűzött számozatlan cédula, 1966. szept. 15.

72 Uo. 89. Zárólap, 1966. okt. 11.

73 Uo. 80/19, 22–24. (külön borítékban). Akcióterv, 1966. okt. 20. Ezeket az utasításokat a belüleges felettes szervek valószínűleg nem saját kezdeményezésükre, hanem felső pártszervek utasítására adták ki.

74 Uo. 95–96. Feljegyzés, 1967. júl. 11.; 100–103. 1967. júl. 27.; 104. Szolgálati jegy, 1968. ápr. 17.; 112–113. Jelentés, 1968. okt. 14., okt. 26.; 114. Jelentés, 1969. dec. 18.

szüntetése ügyére végleges hazatérése után 1 évvel – szoros ellenőrzése megszervezése után – térjünk vissza”.⁷⁵ Szalai dossziéját a III/III-as csoportfőnökség véglegesen csak 1975-ben zárta le.

*

A fentiek alapján teljes bizonyossággal merem állítani, hogy amikor a BM ilyen hírt keltette, Szalai nem volt ügynök, bármily sokan elhitték (elhittük) is a politikai rendőrség kitartóan terjesztett rágalmaival. Az, hogy sokéves külföldi tartózkodása idején a hírszerzés megpróbálta-e beszervezni Szalait, és ha igen, milyen eredménnyel, nem állapítható meg addig, amíg a BM III/I és III/II csoportfőnökségeinek anyagát nagy részben elzárják a történeti kutatás elől. Szalai esetében egyébként meggyőződésem – ismerve nézeteit és egyéniségét –, hogy őt később sem tudták beszervezni. Azt a célját azonban a titkosrendőrség elérte, hogy korábbi barátainak nagy részét elidegenítse tőle.

Az ügynökjelentések kára és haszna

Ezt nem a megbízók szempontjából kívánom vizsgálni – bár ez sem lenne érdektelen. Ami a politikai rendőrség áldozatait illeti, tapasztaltuk és tudjuk, hogy sokuknak okoztak óriási károkat a besúgók – bebörtönzést, elítélést, akár kivégzést is, enyhébb esetekben állásból való eltávolítást, életpályák megtörését, családok felbomlását és egyebeket. Az, hogy Szalai Sándor esetében tevékenységük nem járt a legsúlyosabb következményekkel, nem a besúgókon és nem is megbízóikon múlt.

Mindamellettnél ne tagadjuk meg e jelentésektől, hogy – most, utólag tekintve – hasznuk is lett, függetlenül eredeti rendeltetésüktől. Bármily viszolyogatóak is az ügynökjelentések (a megfigyelendő emberek bizalmával történt álnok visszaélés termékei), számos olyan mozzanatot örökítettek meg, amelyekről máshonnan nem szerezhettünk volna tudomást – persze, annak idején nem a történetírás szolgálata volt a céljuk. Ezek a dokumentumok becses, sok tekintetben pótolhatatlan forrást jelentenek a „célszemélyek” tevékenységének, nézeteinek, kapcsolatainak megismerése szempontjából. Hasznosak abban a tekintetben is, hogy elemzésükkel mélyebb betekintést nyerhetünk az államvédelmi szervek módszereibe, működésük bizonyos aspektusaiba. Nem utolsósorban pedig egyéni és társadalomlélektani következtetéseket tesznek lehetővé az ügynökök személyisége, indítékai és „eredményessége” vonatkozásában. Az sem változtat ezen, hogy – mint minden történeti forrást – ezeket az iratokat is alapos forráskritikával kell kezelni.

A Szalairól jelentő ügynökök tarka társaságából a legfontosabb „Sipos” és „Hamvas Judit” volt.

„Sipos”, azaz Sós Endre eredetileg újságíró volt, a *Népszavába* is írt, és feltehetően akkor már hosszabb ideje a Szalailal rendszeresen összejáró tágabb baráti társaságba tartozott. A Szalairól készült belügyi dossziében 1957 áprilisából található tőle az első két jelentés. Ekkor még a II/3-e (akkor a háború előtti és utáni „más pártokkal” foglalkozó) alosztálynak dolgozott, az iratokból nem derül ki, mettől meddig; mindenesetre itt Szalainak főleg a forradalom alatti ténykedéseiről volt szó. Az első jelentésben⁷⁶ Szalai élettörténetének rövid, rosszindulatú ismertetése után aktuális nézeteiről azt írja, hogy „társaságában változatlanul sötéten reakciós. Kijelentette előttünk, hogy ez »rohadt rendszer« és »Nagy Imrééket igazolja a történelem«. Nézete szerint Magyarországon »tisztá forradalom« volt”. „Sipos” úgy látja, hogy Szalai „bár adta a baloldalt, sohasem volt más, mint a nyugati kultúra megszállottja, aki lenézte, megvetette, alacsonyabb rendűnek tekintette a Szovjetuniót”.

Ennek az évnak vége felé, mint már láttuk, az államvédelem a „Hungaricus”-ügyhöz akarta kapcsolni Szalait. „Sipos”-t ettől kezdve a II/5-e (a revizionisták elleni) alosztály is foglalkoztatta. Tartótisztje itt Harangozó Szilveszter százados, alosztályvezető lett. „Sipos” 1957. december 20-ai jelentésében beszámolt Szalai nála tett látogatásáról és élesen rendszerellenes nézeteiről. „Kifejtette, hogy Kádár nagyobb véreb, mint Rákosi volt. [...] Kádár amnesztiát ígért mindenkinek és azután hazugul megszegte a szavát. [...] Kádárt semmiképpen nem szabad szolgálni [...] Dr. Szalai Sándor egész este szidta a pártot, Kádár elvtársat, a »bolsikat«. Dühösen reakciós ember. De nem árult el olyasmit, mintha valamilyen konkrét akcióban venne részt.”⁷⁷

Az államvédelemnek „Sipos” ügynöktevékenységéhez fűzött várákozásai azonban végül nem teljesültek, mert Sós Endre valódi énje hamar lelepleződött Szalai előtt: ez magukból az ügynökjelentésekből is kiderül. Már 1957. december 20-án idézte „Sipos” Szalainak azt a kijelentését, hogy „bűnös még az is, aki, mint te, elősegítéd külföldön annak hírét, hogy Magyarországon vallásszabadság van. Ez hazugság. Sem Grósznek, sem Ordasnak nincs véleménynyilvánítási szabadsága. Még a rabbik sem beszélhetnek szabadon. Terrorral kényszerítik a papokat a rendszer támogatására.”⁷⁸

Valószínűleg ekkor már ritkultak a társasági együttlétek is. 1958. március 6-ai jelentésében azonban „Sipos” beszámol egy incidensről, amely néhány nappal azelőtt a lakásán, egy esti összejövetelen történt, ahová ő több más vendéggel együtt Szalait is meghívta. Az est folyamán Szalai kihívta a szobából Sós Endrét és Száva Istvánt: „Gyerünk valahová – mondta –, ahol nem hallgathat ki senki. Száva Pistát azért hívtam ki, mert tanúra lesz szükségem. Ha ebből a beszélgetésből baj lesz, ha Sós Andris ezt bárkinek elmondja, Száva Pista a tanú, hogy mi történt. Meg kell neked mondanom Andris – kiabálta Sós Endre felé fordulva –, hogy amit te a magyar zsidóság élén csinálsz, az gázság. Te a Ká-

76 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 12–13. Jelentés, 1957. ápr. 6.

77 Uo. 21. Jelentés, 1957. dec. 20.

78 Uo.

dár-rendszer ügynöke vagy a külföldön. És figyelmeztetek, hogy ebből baj lesz. Egyelőre csak az emberek megvetése kísér, de nem szeretném, ha téged később felakasztanának és nekem azt kellene mondanom az akasztásodnál, hogy igazuk van. Te propagandát csinálsz a Kádár-rendszernek, amely börtönbe dobta legjobb diákjaimat és nem egyet felakasztott közülük. Te egy véreskezű rendszerről állítod külföldön, hogy vallásszabadságot ad.” A tartótiszt nemcsak ezt a szöveget jelölte aláhúzásaival különösen fontosnak, hanem a további kijelentésekből azt is, hogy „amit én mondok neked, az nemcsak a magam figyelmeztetése, hanem legalább tizenöt barátom bízott meg azzal, hogy utoljára figyelmeztesselek”.⁷⁹ (Külön gondot okozott az államvédelmiseknek, hogy megtalálják, ki az a tizenöt barát.)

Szalai ezután hosszú ideig nem érintkezett Sóssal. „Sipos” 1959. január 9-én írt jelentésében⁸⁰ arról panaszkodott, hogy „nevezettet hónapokon át többször meghívtam, de sohasem ért rá. Most a telefonhívásra még aznap este [január 6-án] eljött hozzám.” „Sipos” nyilván a BM utasítására hívta fel őt. Akkoriban fejezték be ugyanis a nyomozást a „Hungaricus”-ügyben, de még szerettek volna néhány újabb részletet megtudni Szalaitól (tanúkihallgatásain nem mentek vele semmire). Szalai ekkor elmondta az ügynöknek, hogy Mérei őrizetbe vétele után ő is félt a letartóztatástól, most azonban már megnyugodott, mert a PB egyelőre nem adja ki őt az ávónak, amely pedig feni rá a fogát. Méreiért viszont nagyon aggódott, mert összeesküvési vádat akarnak emelni ellene. Miután további szovjetellenes kijelentéseket tett, „Sipos” figyelmeztette, hogy „ne beszéljen ilyenmikről lépten-nyomon és jobban vigyázzon magára”, Szalai azt válaszolta, hogy már csak kabalából is nyíltan el szokta mondani felfogását, hiszen „a nyílt beszéd ellenére maradt szabadlábon”.

Ezután Szalai ügyében már csak egyszer vette igénybe a BM „Sipos”-t, amikor március elején a feljebb már ismertetett utasítást adta neki a célszemély lejáratására⁸¹ – legalábbis Sós Endrétől több jelentés nem fekszik Szalai dossziéjában.

„Sipos”-nak köszönhetően mindenesetre jó néhány életrajzi adalék fennmaradt Szalairól, ezeken kívül sok frappánsan megfogalmazott politikai véleménynyilvánítását is megörökítette. Még inkább érvényes ez a másik fontos, vagy talán a legfontosabb besúgóra: „Hamvas Juditra”.

Erki Editet az állambiztonságiak 1957 novemberében szervezték be, amikor Pozsár István, Bohó Róbert és az egyetemi forradalmi bizottság több más vezetője, továbbá Ádám György ellen folytattak vizsgálatot, főképp az 1956 októberében és novemberében történtek ügyében. Mások mellett Erki is bevitték a Fő utcára, ahonnan öt nap múltán kiengedték. Ettől kezdve „Hamvas Judit” fedőnéven szorgalmasan jelentett. Az első jelentését november 18-án írta. Ebben az egyetemi forradalmi bizottság és az országos nemzeti bizottság 1956. októberi és novemberi működéséről és az ott megfordult személyek tevékenységéről adott

79 Uo. 48–49. Jelentés, 1958. márc. 18.

80 Uo. 105–106. Jelentés, 1959. jan. 12.

81 Uo. 50–52. Jelentés, 1959. márc. 20.

részletes beszámolót. Most azonban csak a Szalaival kapcsolatos közléseiről lesz szó. Feljebb már jeleztem, hogy Hollós alezredes „Hamvas” első jelentése alapján hozta kapcsolatba Szalait a „Hungaricus”-üggyel, és vette fel ez irányú nyomozása célszemélyei közé. Az alezredes oly fontosnak ítélte ezt az ügynököt, hogy maga lett a tartótisztje. Erki ugyanis akkoriban bizalmas kapcsolatban volt többek közt Szalai Sándorral, akit – mint november 18-ai jelentésében leírta – „1956 decemberében ismertem meg, mert régi barátaim, Papék villájába költözött, miután azok disszidáltak. Közelebbi nexusba kerültem vele és sok mindent megtudtam múltjáról és politikai nézeteiről.”⁸² Erki 1957 folyamán rendszeres kapcsolatot tartott Szalaival, és így nagyon alkalmas volt arra, hogy „ráállítsák”.

Csakhogy igen hamar bekövetkezett egy kis üzemzavar. Krassó Miklós, aki korábban szintén barátságban volt Erkivel, már 1957 novemberében – tehát igen rövid idővel a beszerzés után – megüzente Londonból, hogy „Dixi” (Erki beceneve) a rendőrségnek dolgozik. Az ügynök – mint december elsejei jelentésében megírta⁸³ – november 29-én véletlenül találkozott az utcán Szalaival, aki először szóba sem akart állni vele, utóbb azonban megmondta, hogy mindent tud, és a jövőben nagy ívben el fogja kerülni, s ne csodálkozzék, ha más is ezt fogja tenni. És valóban: másnap már Litván György is értesült Krassó Miklós üzenetéről, csakhogy ő – Szalaitól eltérően – nem akarta elhinni a hírt.

Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a Kádár-rezsim ellenfelei közül bizonyos körökhöz – a Nyugatra menekültekhez és az itthon még szabadlábban lévők egy részéhez – meglepően sok helytálló információ jutott el az államvédelem és a pártvezetés ügyeiről. Szalai esetében sokszor kiderült, hogy értesülései (amelyek egy részéről az ügynökjelentések is beszámoltak) megfeleltek a valóságnak. Horváth Zoltán is nagyon jól értesült volt: ő például Mérei Ferencnek 1958. október 16-án este megmondta, hogy másnap éjjel letartóztatják. Ma sem tudjuk, és már valószínűleg soha nem is fogjuk megtudni, hogyan jutottak ki a BM-ből vagy az MSZMP legfelső köreiből ezek az értesülések. Erről maguk a belügyesek 1958. május 8-án a „Hungaricus”-ügyben felterjesztett „Összefoglaló jelentés”-ben így írtak: „E csoport tevékenységének figyelemre méltó mozzanata, hogy elég jól vannak tájékozódva a politikai rendőrségen belül történt néhány fontosabb dologról. E hírek eddig felderített forrása Horváth Zoltán és Szalai Sándor. Rendszeresen ellenőrzik egymást. »Hamvas Judit« fn. informátort Szalai és Litván »megrágalmazta«, hogy a politikai rendőrségnek dolgozik.”⁸⁴ (Még szép tőlük, hogy a „megrágalmazta” szót idézőjelbe tették.)

Szalai 1957 decemberétől egy ideig, úgy látszik, valóban nem érintkezett „Hamvassal”, de a fennmaradt ügynökjelentésekből következtethetően néhány hónappal később visszafogadta – bár gyanakvása nem szűnt meg teljesen. Erkinék szívós erőfeszítéssel és óriási színészi teljesítménnyel sikerült visszaverkednie magát a szociológus bizalmába. Ezt a folyamatot az irodalmias stílus-

82 ÁBTL 3.1.5. O–10986, 99. Jelentés, 1957. nov. 20.

83 Uo. 109. Jelentés, 1957. dec. 9.

84 Uo. 285. Összefoglaló jelentés, 1958. máj. 8.

ban fogalmazó ügynök maga írja le végtelenül cinikus szövegeiben. Illusztrációul érdemes itt néhány mondatot idézni 1958. szeptember 12-én kelt jelentéséből⁸⁵ Szalairal (annak lakásán) szeptember 3-án folytatott beszélgetéséről. „Hamvas” először hosszan idézi saját szavait: „Korányiné [azaz Erki Edit; az ügynök itt az államvédelemben bevett szokás szerint harmadik személyben írt önmagáról, asszonynevén] felháborodottan támadt Szalaira, hogy róla azt terjeszti, miszerint ő ávós besúgó. Ez Szalai régebbi – hiúságán esett – sérelmeiből vezethető le, de hogy ennyi aljassággal képes visszavágni, ezt Korányiné nem képzelte. Egy magántermészetű sérelmet úgy megtorolni, hogy valakit teljesen alaptalanul rágal-mazzanak, társadalmilag lehetetlenné tegyenek – s ráadásul a vádaskodás természeténél fogva teljesen kivédhetetlen – ez hihetetlenül aljas.”

Ezután ismerteti Szalai válaszát, amely szerint ő ugyan nem tartja ávós besúgónak, de sok gyanús körülmény miatt (tavaly novemberben öt nap múltán kiengedték, minden következmény nélkül, sőt még lakást is kapott egy belügyes házban, ráadásul Erki sohasem mondta el szavahihetően, mi történt vele bent) kénytelenek gyanakodni rá, de ezt neki a mozgalom törvényei szerint el kell viselnie; majd az idők múltával kiderül az ártatlansága. „Szalai biztosította barátságáról, s egyre azt mondogatta, hogy majd az idő, de Korányiné nagyon mérge-sen és zokogva elrohant” – jelentette önmagáról cinikusan az ügynök.

A manőver folytatódott: másnap, szeptember 4-én „Hamvas” elment Hajós Klárihoz, Szalai jó barátnőjéhez, s (szeptember 9-én kelt jelentése szerint) elmondta neki, „hogy Szalai mivel rágalmazta”, s hogy „őt ez rettenetesen bántja, se éjjele, se nappala emiatt”. Ugyanebben a jelentésben az ügynök arról is beszámolt, hogy Hajós másnap szemére hánytva Szalainak: „Korányinét hogy kiké-szítette a kegyetlen vádaskodásaival”.⁸⁶

Néhány nappal ez után, szeptember 7-én Szalai késő este „izgatott hangon felhívta Korányinét, hogy azonnal beszélnie kell vele, rendkívül fontos ügyben”, s nyomban odamegy hozzá taxival. A szeptember 9-ei ügynökjelentés⁸⁷ szerint Szalai arról faggatta, hogy kinek beszélt a néhány nappal korábbi beszélgetésük-ről. Korányiné szívós tagadását végül elfogadta, és azt mondta: „Ha ez mind igaz, amit mondtál, akkor lehet, hogy tévedünk veled kapcsolatban, akkor vi-szont téged nagyon figyelnek. Úgy tudom, a telefonodat is lehallgatják.”

Szalai eszerint valóban azonnal értesült arról, hogy az ügynökkel folytatott beszélgetése a politikai rendőrség tudomására jutott, és rögtön arra gondolt, hogy ennek csak Erki lehetett a forrása. Mi viszont a dátumokból láthatjuk, hogy már az ügynök jelentésének kelte (szeptember 9.) előtt tudtak a dologról – több mint valószínű, hogy a lakáslehallgatásból (hacsak az írásos jelentés előtt „Hamvas” nem jelentett élőszóban Hollósnak, ami könnyen lehet, mert nagyon jó viszony-

85 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 80–82. Jelentés, 1958. szept. 12.

86 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1. 161. Jelentés, 1958. szept. 12. Az eredetileg kézzel írt, több személyről vagy tárgyról szóló jelentéseket gépeléskor téma szerint szétválasztották, és külön-külön fűzték be a dossziékba.

87 Uo. 78–79. Jelentés, 1958. szept. 12.

ban voltak). Szembeszökő viszont, hogy a valóban nagyon okos és szinte mindig jól értesült Szalai nem gondolt a lakáslehallgatásra (akkoriban pedig a rezsim minden ellenfele biztosan tudta, hogy a BM lehallgatja telefonját és lakását, még ha a módszerekről nem volt is pontos információjuk). Elképzelhető vajon, hogy Szalai hírforrása éppen a beépített lakáslehallgatásról nem tudott?

Egy hónappal később Szalai újra kérdőre vonta az ügynököt. Erről a – Szalai lakásán október 8-án lefolyt – beszélgetésről október 9-én újabb hosszú jelentés készült.⁸⁸ Arra a kérdésre, hogy Korányiné az utóbbi fél évben kikkel érintkezett, az utóbbi megkérdezte, miért érdekli ez Szalait. A válasz szerint „időnként a szél az ő íróasztalára fúj bizonyos feljegyzéseket, ahol róla, illetve az ő embereiről van szó, mert hiába dolgozik az ávó kétezer főnyi apparátussal, nekünk úgyszólván nincsenek eszközeink, mégis mindent megtudunk”. S amikor azon gondolkodik, hogyan juthattak bizonyos adatok az „illetékes helyre”, akkor „hozzád futnak a szálak”. És itt nagyon nyomós érvként Szalai újra az 1957 novemberében Krassó Miklóstól, Londonból érkezett figyelmeztetésre hivatkozott.

A besúgó természetesen most is a végsőkéig tagadott, „sértetlen” ellentámadásba ment át, „agyrémeid és hisztériás rohamaid a legkevésbé sem érdekelnek” – idézte önmagát a jelentésben. „Nem szégyelled magad? Felnőtt férfi létedre egy ilyen csúnya felelőtlen játékot játszol?” – s hasonló hangnemben ecsetelte tovább „felháborodását”.

Erki ezúttal ismét kibeszélte Szalaiiból a „képtelen gyanút”. Nem sokkal később, 1958. október 19-én este már Mérei és társai letartóztatása kapcsán jöttek össze, ismét Szalai lakásán (a helynek azért van jelentősége, mert a lakáslehallgatás útján a BM ellenőrizni tudta az ügynök közléseit is – ahogyan ezt mindig megtette, ha módja volt rá). „Hamvas” részletesen beszámolt arról, mit mondott az ügy kapcsán Szalai, aki most először valóban komolyan tartott a letartóztatástól, sőt perbefogása esetén a halálbüntetéstől (amit Gimes kivégzése, Mérei letartóztatása után már nem tartott lehetetlennek). Jelentése végén az ügynök még tippeket is adott a nyomozóknak: odahaza gondolkodva eszébe jutott, hogy a Mérei-Fekete-Litván- („Hungaricus”)-ügyben szereplő – a BM által ez időben még nagyon keresett, jóllehet akkor már a Duna fenekén fekvő – sokszorosító-gép azonos lehet azzal, amelyet a forradalom idején a professzor írásos engedélyével vittek ki az egyetemről, s amely szóba került a Szalaival folytatott beszélgetés folyamán.⁸⁹

Néhány nappal később az ügynök kezdeményezésére újból találkoztak. Erki azzal az ürüggyel hívta Szalait, hogy nagyon nyugtalanítja őt Hegedűs Andrásnak a Mérei és társai ügyben történt letartóztatása, mert 1957 nyarán egy sokszorosított tanulmányt kapott tőle elolvasásra, s most fél, hogy Hegedűs bemondja az ő nevét is.⁹⁰ Az ügynök „szemrehányást tett” Szalainak, hogy másfél éven át, amíg le nem fogták őket, miért nem beszélték meg, hogy mit vallanak

88 Uo. 84–86. Jelentés, 1958. okt. 9.

89 Uo. 87–90. Jelentés, 1958. okt. 23.

90 Uo. 91–93. Jelentés, 1958. okt. 28.

majd odabent. Őt például nagyon izgatja a Krassó-féle sokszorosító is. Erki nyilvánvalóan azt a feladatot kapta, hogy kitudakolja, hol lehet a sokszorosító gép, s hogy a „Hungaricus”-ügyben letartóztatottak kihallgatásának kezdetén megtudja, összebeszéltek-e a vallomásokot illetően. Csakhogy Szalaitól semmit nem tudhatott meg, mert tényleg nem volt egyeztetés.

A fennmaradt dokumentumokból arra lehet következtetni, hogy az ügynök ékesszóló tagadása ellenére Szalai végül mégis hitelt adott Krassó Miklós üzenetének, és megszakította a kapcsolatot Erkivel. Az 1958. október vége utáni időből már csak két „Hamvas Judit”-jelentés található a dossziében. 1959. február 20-án „Korányiné Szalai határozott hívására ment” az Attila úti lakásra, ahol vendéglátója közölte, hogy Fő utcai kihallgatását akarja vele megbeszélni (a Mérei és társai ügyben február 4-én történt kihallgatásról volt szó). Erről a kihallgatásról egyébként sokkal többet tudhatunk meg „Hamvas” ügynökjelentéséből⁹¹ és a „Vermes” fedőnevű ügynök 1959. május 3-ai jelentéséből,⁹² mint a szűkszavú tanúkihallgatási jegyzőkönyvből. Ezen kívül például csak „Hamvas” egyik jelentéséből értesülhettünk arról is, hogy Marosán György kijelentése szerint „jobb lenne, ha Szalai nem lenne az országban”⁹³ (lehet, hogy ezért engedték külföldre?).

A Szalai-dossziében fellelhető utolsó „Hamvas”-jelentés 1959. június 12-én készült.⁹⁴ Egy véletlen találkozás után Szalai hívására Korányiné június 9-én felkereste őt a lakásán. A „célsemély” ekkor egyebek közt a Mérei és társai ügyben folytatott nyomozásról és a már meghozott ítéletekről fejtette ki nézeteit.⁹⁵ A jelentés szerint ez alkalommal visszavonta azt a véleményét, hogy Korányiné a rendőrségnek dolgozik, azzal indokolva a „visszafogadást”, hogy „az elmúlt másfél évben úgy látszik, rendesen viselkedtél”. A „visszafogadás” ellenére a dossziében nincs több jelentés „Hamvas Judittól”, de hogy miért nincs, az iratokból nem derül ki. Pedig, mint láttuk, a politikai rendőrség a hatvanas években sem hagyta abba Szalai üldözését. Ilyen „jó” ügynököket azonban többé nem talált.

A további években is jó néhány hazai besúgó és több, külföldön „diplomata fedéssel” dolgozó államvédelmis tiszt gyártott jelentéseket Szalairól, de ezeket a papírokat a BM a már ismertetett okok miatt nem tudta hasznosítani. Ebben a mintegy másfél évtizedig tartó meccsben végül is az államvédelem maradt alul. Szalainak az ellene folytatott hajsza sok kellemetlenséget okozott, hátráltatta tudományos munkáját, lehetetlenné tette egyetemi oktatói tevékenységét (ami nemcsak neki volt nagy kár, hanem az egyetemnek is), de fő célját, a bebörtön-

91 Uo. 162–165. Jelentés, 1959. márc. 3.

92 Uo. 111–112. Jelentés, 1959. máj. 5.

93 Uo. 86. Jelentés, 1958. okt. 9.

94 Uo. 126–128. Jelentés, 1959. jún. 16.

95 A „Hungaricus”-ügy vádlottjainak első csoportját (Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs András, Széll Jenő) 1959. ápr. 1-jén, a második csoportot (Zsámboki Zoltán, Kántás László, dr. Hoffmann Tiborné, Kelemen Imre, Nemes Livia, Németh László, Varga János, Lipták Tamás) jún. 2-án ítélte el a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa 2 és 10 év közötti börtönbüntetésekre.

zést, mint láttuk, nem érte el. Amit viszont elért: a lejáratást, a Szalai körüli politikai baráti kör bomlasztását – az maga is súlyos gaztett volt, és következményeiben emberileg nagyon fájdalmas, jövátéhetetlen.

Nem tudom, mi jutott el a hazug híresztelésekből Szalai Sándorhoz. Mivel nagyon éles eszű ember volt, aki például a rászabadított besúgókon is – egy kivételével – azonnal vagy rövid idő alatt átlátott, valószínűleg tudomást szerzett róluk. Ha így volt, ez nagyon méltánytalan szenvedést rótt rá. Hiszen az ötvenhatos forradalom utáni megtorlás idején kifogástalanul, megtörhetetlenül és segítőkészen viselkedett. Az államvédelem által erősen nehezményezett véleménynyilvánításában okosan és frappánsan fogalmazta meg és elemezte a gyűlölt és megvetett diktatúra lényegét, és nézeteit nem félt bátran – sőt sokszor az eszelősségig menő vakmerőséggel – nyilvánosan is hirdetni. Ez utóbbi tulajdonsága bizonyára megkönnyítette a belügyesek dolgát a lejáratása tekintetében, hiszen az emberek csak találgathatták, miért is nem lett ebből „semmi baja”.

Közeli barátai bizalmának elvesztéséért bizonyára nem kárpótolta az, hogy a későbbi években a „szelídülő” rezsimmel nem állt olyan hadilábon, mint a kezdeti időkben, folytathatta tudományos és kutatásszervező munkáját, de – amennyire tudom – akkor sem adta fel elvi álláspontját. Kiállt például olyan tudósok mellett, akik nem voltak a rendszer kedveltjei. Egyik utolsó közéleti jellegű ténykedése az volt, amikor a *Magyar Tudományos Akadémia* ad hoc vízlépcső-bizottsága elnökeként – a várható ökológiai következményekre hivatkozva – állást foglalt a dunai vízlépcső megépítése ellen. Gyógyíthatatlan betegen, halála előtt alig néhány héttel még drámai hangvételű magánlevélben is figyelmeztette Kádár Jánost a súlyos veszélyekre.⁹⁶

Elképzelhető, hogy az államvédelem által véghezvitt lejáratásnak és üldözöttségnek is része van abban, hogy Szalai Sándor ragyogó tehetsége, kimagasló intellektuális teljesítménye és a nehéz időkben tanúsított emberi, tudományos és politikai bátorsága ellenére ma sem foglal el méltó helyet a tudományos köztudatban és a nemzeti emlékezetben.

96 Szalai levelének és Kádár válaszána első publikációja: Szalai Sándor és Kádár János levélváltása. *Holmi* 3(1991) 1536–1538. Másodszori megjelenés: Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989. Szerk. Huszár Tibor. Bp. 2002. 601–604. Figyelemre méltó, hogy miközben Szalai magázta Kádárt, a válaszlevélben az első titkár – közismert szokásával ellentétben – tegezte a professzort.

Függelék

Belügyminisztérium
II/5-e alosztály

Szigorúan titkos!
Tárgy: dr. Szalai Sándor lejáratására,
baráti körétől való elszigetelésére

*Intézkedési terv
Budapest, 1959. május 11.*

Eddig az alábbiak történtek Szalai lejáratására:

1./ Horváth Zoltán Mérei-ügyben történt tanúkihallgatás alkalmával többször felvetette Szalai Sándor nevét. Miután a kihallgató elvtársak erre nem reagáltak, Horváth megjegyezte, hogy „érti a dolgot, hiszen ő 3 évig együtt ült Szalaival”. Mikor Horváth a kihallgatásáról távozott, az elvtársak megjegyezték, hogy „ha nem is ismerte el, hogy olvasta a »Hungaricus«-t, mi mégis konkrétan tudjuk azt”. (Szalai, kihallgatása alkalmával elmondta, hogy a „Hungaricus”-t megmutatta és megbeszélte Horváth Zoltánnal.)

2./ „Sipos” fn. ügynök Szalaival kapcsolatban beszélt Joós Kázmérnéval és Száva Istvánnal. Hajós Klára (Joósné) úgy reagált, hogy ő nem lepődne meg, ha Szalairól kiderülne, hogy „ál-ellenforradalmár”. Nagyon gyanús előtte, hogy barátai sorra lebuknak, csak éppen ő nem. Száva „Sipos” felvetésére kijelentette, hogy Szalairól már a börtönben elterjedt, hogy spicli. Ő már régen hallgat Szalai jelenlétében, hagyja őt beszélni.

3./ Révész András „Vermes” fn. ügynöknek kijelentette, hogy Szalai korábbi elítélése alatt a börtönben fogdaügynök volt, és nagyon csodálkozik, hogy a Mérei-ügyből kimaradt.

Szalai további lejáratása céljából az alábbi intézkedések megtételét javasoljuk:

I.

A II/10 osztállyal történt megbeszélés szerint megoldható, hogy két személy közötti telefonbeszélgetést egy harmadik, általunk meghatározott személy is hallja. (Áthallás.)

A fentiek alapján az alábbi beszélgetést bekapcsolnánk Dr. Szabó Árpád 256-625 sz. telefonjára, amikor Dr. Szabó valakivel beszélgetést folytat. (Kivéve, ha Szalaival beszél.) Szabó úgy Szalaival, mint Méreivel kapcsolatban állt, illetve áll.

Férfi: (F) Halló.

Nő: (N) Szervusz.

F: Kerestél tegnap, van valami?

N: Igen. Azt akartam kérdezni, nem tudtunk beszélni akkor este. Valamit kérdeztél tőlem, valamilyen fordítási ügyben. Miről van szó?

F: Hát nézd, ezeknek esetleg megfelelne, mert nekem már mondták, hogy ők átvennének fordításokat is, persze a témát az ő érdeklődési körüket érintőket.

N: Jó, meg fogom nézni. Ja te, hogy sikerült a tegnap este? Kellemes volt?

F: Nagyon sajnálom, hogy nem jöttél el. Nagyon érdekes, sőt túl érdekes dolgokat hallottam.

N: Na, miket?

F: Hát nagyon érdekeseket.

N: Na, de mit? Mondd el!

F: Te ismerted ugye a Méreit, akiről nem régen jelent meg az újságban az a közlemény?

N: Igen.

F: Hát én tegnap megtudtam egy nagyon furcsa dolgot.

N: (Közbevág) Mit hallottál? Vele kapcsolatban?

F: Igen. Azt hallottam, hogy ez a Mérei nagyon jóban volt a Szalaival, a Szalai Sanyival.

N: (Izgatottan közbevág) Az akadémikus Szalaival?

F: Igen.

N: És?

F: És a Szalainak köze van, hogy Mérei bekerült.

N: Ezt nem értem, hogyhogy köze van? Azt tudtam, hogy nagyon jóba voltak, hogy az egyetemen is...

F: (Közbevág) Még arról is beszéltek, hogy már a börtönben is kedvezményekben részesült.

N: Most már értem. Dehát ez borzasztó. A legjobb barátja volt. No de ezt honnan tudja?

F: Hát nem régen szabadult valaki, aki hozta ezt a hírt.

N: Borzasztó, borzasztó. Ezt részletesen el kell, hogy mondd nekem, nagyon érdekel.

F: Jó, holnap úgyis be akartam hozzád menni, de gondoltam, hogy ez érdekelni fog.

N: Érdekel, érdekel, nagyon érdekel. Borzasztó.

F: Jó, akkor holnap bemegyek hozzád és akkor megbeszéljük ezt a fordítást is.

N: Jó, hogy lehet, hogy holnap többet is fogok mondani, addig még beszéllek velük.

F: Rendben van, hát köszönöm szépen. Szervusz.

N: Szervusz.

Dr. Szabó Árpád a fenti beszélgetést követően kétheti időtartalomra bevezetjük a 3/a módszert [sic!].

II.

Mérei és társai ügyében őrizetbe vett és jelenleg előzetes letartóztatásban lévő Kelemen Imre alkalmas arra, hogy üzenetet küldjön ki Szalaival kapcsolatban.

Kelemen az üzenetet feleségével történő beszélőt felhasználva az általános beszélgetésükbe beleszóve küldené ki.

Üzenet szövege a következő:

Kelemen: Mondd, a Szalai kint van?

Feleség: Igen.

K: Hát ez egy aljas gazember. Feri mennyire megbízott benne, ne álljatok szóba vele.

A beszélő megtörténte után kétheti időtartalomra Kelemen Imréné telefonján bevezetjük a 3/a módszert. Kelemenné az üzenetet elsősorban az őrizetbevetettek hozzátartozói felé tudja terjeszteni.

III.

Szalai lejáratására baráti köréből legalkalmasabbnak Perjés Géza tanúkihallgatása látszik. Perjést már egy alkalommal a Fővárosi Kiegészítő Parancsnokságon kihallgattuk, de itt Szalai személye különösebben nem merült fel.

Perjést az alábbi kérdésekre javaslom kihallgatni: (Kihallgatását a Vizsgálati Osztályon hajtjuk végre)

- 1./ Ki miatt van Önnek problémája a Katonai Kiadónál? (Szalainak elmondta, hogy vele való kapcsolata miatt problémái vannak a Katonai Kiadónál.)
- 2./ Tett intézkedést ügyének kivizsgálása céljából a Hadtörténeti Intézetnél? (Szalainak kijelentette, hogy „érintkezésbe fogok lépni a Hadtörténeti Intézetrel, hogy tisztázzák egész ügyemet”.)
- 3./ Kinek a segítségével igyekezett bejutni a Történelemtudományi Intézetbe? Ki fejtett ki egyik munkájához nagy propagandát? (Szalainak elmondta, hogy valószínű sikerül bejutnia a Történelemtudományi Intézetben, ebben nagy segítségére volt Szalai. Egyik munkájához Makai Mária fejtett ki propagandát.)
- 4./ Kítől szerzett tudomást a Statisztikai Hivatal egyik kiadványával kapcsolatban, amelyet nem hoztak nyilvánosságra? (Perjés – Szalai és Ladányi előtt

- elmondotta, hogy van a Statisztikai Hivatalnak egy kiadványa, amit nem hoztak nyilvánosságra, csak belső használatra készült az 1950-es évek elejéről.)
- 5./ Milyen célból kezdte meg az amerikai polgárháború tanulmányozását? (Perjés – Szalai és Ladányi előtt – kijelentette, hogy megkezdte az amerikai polgárháború tanulmányozását, hozzáfűzve, „nem a katonai oldala érdekel, hanem annak bizonyos fokig a dokumentálása, amit az ember úgys tud, de azért nem árt konkretizálni, hogy egy ilyen forradalmi háborúban alapjába véve a forradalmi haderők éppen annyira megbízhatatlanok”.)
 - 6./ Az akadémiához beadott életrajzában miért nem tett említést Dánielről? (Perjés kérte Szalai véleményét az életrajzzal kapcsolatban Dánielről, s Szalai azt javasolta, hogy ne említse.)
 - 7./ Kinek számolt be Ön részletesen a Fővárosi Kiegészítő Parancsnokságon történt kihallgatásáról? Mit mondott el? (Szalainak elmondta, hogy az volt a benyomása, hogy Szalairól szeretttük volna megtudni, de ez nem irányult konkrétan Szalai ellen. Még kijelentette, „jól jött volna nekik, hogy ha én ...”)
 - 8./ Miért volt Önnek kellemetlen Szalai nevének említése a Fővárosi Kiegészítő Parancsnokságon történt kihallgatásakor? (Szalainak kijelentette, hogy mikor vele beszélgettek, felmerült Szalai neve és neki kellemetlen érzése lett.)
 - 9./ Mit tett Ön és milyen kijelentéseket hangoztatott Mérei és társai őrizetbe vétele után? (Perjés és barátai, Cseh-Szombati László, Ladányi Péter féltek együttesen feljárni Szalaihoz. Szalai ezért nagyon neheztelt rájuk. Perjés ekkor kijelentette Szalainak, hogy „hát itt vannak ezek az emberek, eddig jó voltam neki[k], most van egy kis baj, amit ők felfújnak, én nem látom olyan nagynak és most ezek visszahúzódnak”.)
 - 10./ Hogyan fogadta Ön a tiszti iskola meghívását, milyen véleményt hangoztatott saját személyét illetően? (Szalainak kijelentette, „mindenesetre egyet rögtön, szó sincs arról, hogy én leleplezzem magam, hogy nekem bajaim vannak ... semmi szín alatt.”)

A meghatározott kérdések alapján Szalai neve sűrűn fel fog vetődni Perjés kihallgatásán. Szalai nevének említését, Perjés esetleges Szalaira való hivatkozását tudomásul vesszük csupán, de rá nem kérdezzük. A zárójelbe tett Perjésnek, többnyire szó szerinti kijelentései[t] ha szükséges, idézzük a kihallgatása során.

Perjés Gézában felkeltett gyanút elsősorban Szalai tanítványai, Cseh-Szombati és Ladányi, továbbá Petneházy Antalné, Reisz Sándorné, Halda Aliz és Benda Kálmán felé tudjuk terjeszteni.

IV.

Mihályi Gábornak, Gergely Bélánének és Litván Györgynének, mint olyanoknak, akik Szalaival jelenleg is jó kapcsolatban állnak, névtelen, figyelmeztető levelek küldését javaslom.

Személyenként alábbi megszólítású és szövegű leveleket javaslom egyszerű levélborítékban, kézzel írva:

Mihályi Gábornak:

Kedves Gábor!

Mint barátod kötelességemnek érzem, hogy figyelmeztesselek arra, hogy Szalai professzorral ne barátkozz.

Okom van rá!

Érted aggódó barátod!

Mihályi feltehetően beszámol a levélről Horváth Zoltánnak, Hanák Péternek, és Halda Aliznak.

Gergely Bélánének:

Kedves Erzsike!

Egyszer mondta nekem, hogy el szokott járni dr. Szalai Sándorhoz. Ezt ne tegye! Gondoljon az utóbbi időben történetekre és figyelmeztetésemet meg fogja érteni.

Egyik jóakarója.

Gergelyné feltehetően beszámol a levélről Perjés Gézának, Vázsonyi Endrénének és Vázsonyi Endrének.

Litván Györgynének:

Drága Évike!

Azóta, hogy Gyurit újra elvitték, nagyon aggódtam magáért. Sokat gondolkoztam és kerestem az okát, hogy ez hogyan történhetett. Napokban olyan dolgot tudtam meg, melynek alapján kötelességemnek érzem figyelmeztetni arra, hogy Szalai akadémikustól ne fogadjon el semminemű támogatást, ne járjon hozzá.

Őszinte tisztelője.

Litvánné feltehetően beszámol a levélről az őrizetben lévők hozzátartozóinak és „Vigyzó” fn. ügynöknek, akin keresztül ellenőrizni tudjuk Litvánné reagálását a levélre.

Megjegyzés: A fenti intézkedéseket lépcsőzetesen, egy-egy megtett intézkedés hatásának lemerése után javaslom végrehajtani.

A megtett intézkedések hatását elsősorban Szalainál bevezetett 3/e módszer, továbbá „Vigyázó”, „Mosolygó” és „Gergely” fn. ügynökök, valamint az egyes intézkedéseknél javasolt 3/a módszer bevezetésén keresztül tudjuk lemérni.

[Zima Péter sk.]
Zima Péter r.fhdgy.

K: 2 pld.
G: Rné.
Nysz: 61/

Forrás: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.2. T-9738/1 14–18.

ÉVA GÁL
“DISCREDITING” AND “DEMORALIZING”
THE CASE OF THE KÁDÁR’S STATE SECURITY
WITH SÁNDOR SZALAI

When the 1956 revolution was overthrown in Hungary, the Kádár Cabinet – brought to power by the Soviet regime – was quick to reorganise the country’s political police. Its main focus, for a long period of time, was on taking reprisal: to find and punish people involved in the insurgency. This is how the police came across Sándor Szalai’s name, a university professor and correspondent member of the Hungarian Academy of Sciences (HAS). Szalai (1912–1983) played a key role in the Social Democratic Party after World War II as head of the party’s foreign secretariat. In 1946, he became head of department at the then newly established institute of sociology at the Faculty of Arts of Pázmány Péter University, Budapest. After the Hungarian Communist Party had eventually taken absolute power (1948–1949), he was removed from the university, and in the show trial held in the autumn of 1950 against the leftist social democrats, he was sentenced to life imprisonment. Mátyás Rákosi, Hungary’s communist dictator still clinging on to power despite Stalin’s death, only released Szalai and other innocent social democrats from prison after the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union in the spring of 1956. The university professor was rehabilitated in the summer of 1956.

In the revolution breaking out on 23rd October, Szalai had played an active role in the university’s revolutionary student committee and at HAS’s National Committee, where he, among other activities, had also been campaigning for the rehabilitation of scientists barred from the Academy after 1945, as a result of which he was dismissed from the university in the summer of 1957. The political police were prepared to arrest him already then but communist party chief János Kádár did not permit the reimprisonment of former social democrat leaders during the retaliation following the revolution.

State security officials, however, were still keeping Szalai under secret surveillance; they were tapping his phone and home, and were collecting accounts of police

informers. The accounts reveal that Szalai insisted on his anti-dictatorship stance, he was highly critical of the regime, and kept in contact with several advocates of the unsuccessful revolution. The police did its utmost to get Szalai mixed up in a case entitled “Mérei and his accomplices’ anti-government movement” and were planning to take him into custody under this pretext. Kádár, however, refused to give them a go-ahead. Senior state security officials then decided to apply the method of “discrediting” and “demoralizing” against Szalai, which meant that they used different means to spread the news that Szalai had become a police informer. What they wanted was isolate him from his friends, evoke distrust in a broader circle and this way shatter the unity of the group of intellectuals opposing the communist regime. As a result of their sustained efforts, these methods had proved quite efficient in this particular case. The machination of the police was also facilitated by Szalai’s behaviour as he fervently and fearlessly expressed his opposition to the regime, a rather unusual phenomenon at the time.

The Ministry of the Interior had issued several requests to the Politburo of the Hungarian Socialist Workers’ Party up until the mid-1960s to obtain their permission for Szalai’s arrest, but their efforts were all in vain. In 1966, the party leadership consented to Szalai taking up a job with a UN body, the United Nations’ Institute for Training and Research, based in the United States and he was *de facto* rehabilitated in Hungary, too. In 1970, he was elected a full member of the HAS and was taking various academic and other offices during the subsequent years.

The documents found in the archives of the former state security police about the internationally acknowledged sociologist vividly illustrate the frequently applied methods that the police had used in those years to ruin people’s lives. The papers also confirm the fact already known from other sources that János Kádár – contrary to previous Soviet practice – subordinated the political police to the leading bodies of the communist party and kept it under close supervision.